

**O`ZBEKSTAN RESPULİKASI XALIQ
BILIMLENDIRIW MİNİSTRİLİĞİ**

**A`JİNİYAZ ATINDAG`I NO`KİS MA`MLEKETLİK
PEDAGOGİKALIQ İNSTİTUTI**

T a`biyattanıw ha`m geografiya fakul`tetı
«Geografiya ha`m ekonomikalıq bilim tiykarları» kafedrası

«Geografiya ha`m ekonomikalıq bilim tiykarları»
qa`niygeliginin` 4-«a» kurs talabası

Madreymova Altınay Daribaevnanın`

**«Ba`seki onın` bazar ekonomikasının`
rawajlanıwında tutqan roli ha`m onı oqıtıw
metodikası» temasında**

QA`NİYGELİK PİTKERİW JUMISI

İlimiy basshı: e.i.k. Torebaev O.

Pitkeriwshi: Madrimova A.

«Qorg`awg`a usınıs etilsin»
«Geografiya ha`m ekonomikalıq bilim tiykarları»
kafedrasının` baslıg`ı p.i.k., dotsent Gaipova R.

«___» _____ 2012 j

No`kis – 2012

MAZMUNI

Kirisiw.	3 - 8
I- Bap. Ba`seki, onin` formalari ha`m usillari.	9 – 17
1.1. Feodal ja`miyetinin` da`slepki basqishinda, Arab, Shig`is ma`mleketleri ekonomikalik pikirleri.	9 - 13
1.2. Ba`sekinin` ma`nisi, ekonomikalik tiykarlari, maqseti. Ba`seki qatnasiqlarinn` rawajlaniw basqishlari.	13 - 15
1.3. Ba`seki strategiyasi. Ba`seki formalari.	15 - 16
1.4. Ba`seki tu`rleri, jetilissen ha`m jetilispegen ba`seki. Ba`seki usillari.	16 – 17
II- Bap. Ba`seki onin` bazar ekonomikasinin` rawajlaniwinda tutqan roli.	18 - 33
2.1 Bazar ekonomikasina o`tiw za`rurligi.	18 - 22
2.2. Respublikada bazar reformalarin a`melge asiriw ha`m onin` tiykgar`i bag`darlari.	23 - 24
2.3. Bazar qatnasiqlarina o`tiw protsessinde makroekonomikalik tuwraqlilikqa erisiw waziypalari.	24 - 26
2.4. Bazar ekonomikasi sharayatindag`i ekonomikalik monopoliya ha`m taraw ministirlikleri administrativlik jeke hakimligi.	27 - 32
2.5. Ba`seki jetiskenliklerinin` analizi.	32 - 33
Bap – III. Ba`seki ha`m bazar ekonomikasi temasin oqitiw metodikasi.	34 - 40
3.1. Ba`seki ha`m oni mekteplerde oqitiwdin` u`lgi jo`basi.	34 - 40
Juwmaq ham usinislari.	41 - 45
Paydalaniliwg`an usinilatug`in a`debiyatlar.	46
3.2. O`zbekstan Respublikasinin` bazar ekonomikasina o`tiw o`zgeshelikleri, bazarha`m onin` strukturasi temasina tayarlang`an slaydlar.	47 - 65

Kirisiw

Prezidentimiz İ.A.Karimov o`zinin` miynetilerinde **“Ba`seki – bazardin` tiykarg`i sha`rti, onin` nizami. Ba`seki bolmasa, bazar ekonomikasın rawajlandirip bolmaydi”** dep, ba`sekinin` bazar ekonomikasi jag`dayında en` a`hmiyetli qurali ekenligin da`liyilleydi.

Bazar ekonomikasi - bunda erkin tovar - aqsha qatnasiqlarina tiykarlang`an ha`m olarg`a ta`n bolg`an nizamlar menen basqarilatug`in ekonomika. Bul ekonomikada ha`r bir xojaliq sub`ektlari tiykarg`i ekonomikalıq mashqalalardi:

- **Neni?**

- **Qalayinsha?**

- **Kimler ushin?** sorawların o`z qa`lewlari boyınsha sheshedi.

Bazar ekonomikasi o`zine ta`n belgilerge iye. Onin` en` a`hmiyetli belgisi bolip - ekonomikalıq plyuralizm, yag`niy menshik formalarinin` ko`p tu`rliligi ha`m xojaliq ju`rgiziwdin` ha`r tu`rli usıllarının ha`reket etiwı bolip tabiladi.

Bazar ekonomikasi erkin ekonomika bolg`anliqtan ol ekonomikalıq monopolizmdi biykarlaydi.

**Ekonomikalıq monopolizm – bul ka`rxana, birlespe, ma`mlekettin` uliwma ekonomikasında yaki onin` bir tarawında hu`kimdarlıq etiwı.** Ekonomikalıq o`siwge qaray bag`dar aliw ushin monopolıyag`a shek qoyip, erkin ba`seki gu`resin rawajlandiriw kerek.

Bazar ekonomikasında ba`seki a`hmiyetli rol` atqaradi. Sebebi ol bazar ekonomikasın ha`reketke keltiriwshi tiykarg`i ku`sh esaplanadi. Ba`seki ekonomikani ta`rtipke saliw ha`m qadag`alawshi qural sipatında da xızmet etedi. Onin` ja`rdeminde ekonomikalıq o`siw ju`z beredi ha`m bazar sapalı o`nimler menen toltiriladi.

O`zbekstan Respublikasında alıp barılıp atirg`an ekonomikalıq reformalardin` en` tiykarg`i bag`darlarinin` biri bahalardi erkinlestiriw bolip, oni basqishpa-basqish a`melge asiriw na`zerde tutilg`an.

Uliwma alg`anda bazardin` tu`p ma`nisin ko`rsetiwshi talap ha`m usinistin`

ten`salmaqlig`in belgilewshi bazar bahasi erkin baha bolip tabiladi.

**Ba`seki** - bazar sub`ektleri arasinda qolayli imkaniyatlarin qolg`a kiritiw ha`m qolayli jumislarina iye boliwi ushin alip barilatug`in gu`res.

Ba`sekinin` formalari - tarawlar ishindegı ba`seki, tarawlar arasındag`ı ba`seki, erkin ba`seki, monopoliyalasqan ba`seki, taza monopoliyalıq ba`seki ha`m oligonoliyalıq ba`seki.

Monopoliya - bazardag`ı u`stemlik, basqa bazar qatnasiqlarina o`z u`stemliklerin ko`rsetiw mu`mkin.

Baha - tovarlardin` ma`pliligi ha`m onin` qunin bahalawshi qural.

Bahanin` tu`rleri - erkin, standart, sha`rtnama, demping, usaqlap satiw, ko`tere satiw bahalari.

**Jetkilisken ba`sekide** ko`p sandag`ı o`ndiriwshi ha`m tutiniwshilar qatnasip, olardin` hesh biri bazardin` jag`dayina o`z ta`sirin ko`rsetiw imkaniyatına iye bolmaydı.

**Oligopoliyalıq ba`seki** az sandag`ı firmalar arasinda boladi.

**Taza monopoliyalıq ba`seki** - bunda tek bir g`ana firma u`stemlik etedi.

Tarawlar arasındag`ı ba`seki ha`r tu`rdegı tarawg`a kiriwshi o`ndiriw-shiler arasinda bolip, ol kapitaldin` bir tarawdan ekinshi tarawg`a o`tiwinde sa`wlelenedi.

**Tarawlar ishindegı ba`seki** bir tarawg`a kiriwshi yamasa bir tu`rdegı o`nim islep shig`ariwshi ka`rxanalar arasinda boladi.

Qa`niygelik pitkeriw jumisinin` maqseti - O`zbekstan Respublikasinin` bazar ekonomikasına o`tiwinin` o`zgesheligin ha`m bul sharayatta isbilermenlik penen shug`illaniwshilardi saninin` ko`beyip bariwinin` na`tiyjesinde bazarda tayar o`nimlerdin` mug`darlarinin` ko`p boliwi, satiwshilar menen satiwshilar ortasında ba`sekinin` payda boliwi arqali qariydarlar o`zlerine sapali tovarlardi ko`birek satip aliwg`a erisetug`inlig`i haqqında tu`sindiriwden ibarat. Misali ushin, No`kis bazarında go`shtin` satiw bahasi 17000 sum bolip turg`an bir waqıtta qariydarlar o`z da`ramatlarinin` jag`dayinan kele shig`ip ha`ptesine ortasha esap penen tek 2 - 2.5 killogramm paydalanatug`in edi. Xodjeli go`sh kombinatinin` iske tu`siwi

menen olar No`kis bazarinan arendag`a go`sh satiw ushin orin alip go`shtin` bahasin da`slep 16000 sum, keyin a`stelik penen 15000 sum, 14000 sumg`a tu`sirip bazardag`i go`sh satiwshilar menen o`z-ara ba`sekige tu`sip n`a`tiyjede bazardag`i go`shtin` bahasin 14000 sumg`a tu`siriwge eristi. Bunnan qariydar-lar endi ha`ptesine ortasha esap penen 3-3.5 killogramm go`sh paydalaniw mwmkinshiligine iye boldi.

Bazar ekonomikasi o`zine ta`n belgilerge iye. Onin` en` a`hmiyetli belgisi bolip – ekono-mikalik plyuralizm, yag`niy menshik formalarinin` ko`p tu`rliligi ha`m xojaliq ju`rgiziwdin` ha`r tu`rli usillarinin` ha`reket etiw bolip tabiladi.

Qa`niygelik pitkeriw jumisi kirisiwden, u`sh baptan, ju`wmaq ha`m usinis ha`m paydalaniwg`a usinis etiletug`in a`debiyatlar diziminen turadi.

Birinshi bapta «Ba`seki, onin` formalari ha`m usillari» ma`selesine arnalg`an bolip onda ba`sekinin` ma`nisi, ekonomikalik tiykarlari, maqseti. Ba`seki qatnasiqlardin` rawajlaniw basqishlari haqqinda ken`nen tu`sinikler berilgen.

Bazar ekonomikasinin` en` tiykgarg`i sha`rtlerinin` biri ba`seki bolip tabiladi. Sebebi ba`seki o`ndiristi rawajlandiriw, o`nimnin` sapasin jaqsilaw, oni o`ndiriw ushin jumsalatug`in shig`inlar-di u`nemlewdin` tiykgarg`i qurali bolip esaplanadi.

Prezidentimiz I.A.Karimov o`zinin` miynetilerinde **“Ba`seki – bazardin` tiykgarg`i sha`rti, onin` nizami. Ba`seki bolmasa, bazar ekonomikasın rawajlandirip bolmaydi”** dep, ba`sekinin` bazar ekonomikasi jag`dayinda en` a`hmiyetli qurali ekenligin da`liyilleydi.

**Ba`seki** - bul xojaliq ju`rgiziwshiler arasinda o`ndiris jag`daylarina ha`m sawda orinlarina iye boliw ushin alip baratug`in gu`res bolip tabiladi.

Ekinshi bapta «Ba`seki onin` bazar ekonomikasi jag`dayinda tutqan roli» temasina arnalg`an bolip, bunda O`zbekstanda bazar ekonomikasinin` payda boliwi, o`zgeshelikleri ha`m bazar ekonomikasinin` rawajlaniwinda ba`sekinin` tutqan roli haqqinda ken` tu`sinikler beriledi.

O`zbekstanda bazar ekonomikasina o`tiw joli sotsialliq bag`darlang`an bazar ekonomikasın qa`liplestiriwge qaratilg`an. Bul joldi a`melge asiriw`a, ekono-

mikani tu`pten reformalawg`a prezidentimiz İ.Karimov ta`repinen islep shig`ilg`an a`hmiyetli bes printsip tiykar etip aling`an.

Bul printsipler:

- **birinshiden**, ekonomikanin` siyasatınan u`stemligin ta`miyinlew;
- **ekinshiden**, ma`mleket bas reformator boliwi tiyis;
- **u`shinshiden**, nizamlar u`stemligin ta`miyinlew;
- **to`rtinshiden**, ku`shli sotsialliq siyasat ju`rgiziw;
- **besinshiden**, bazar ekonomikasına basqishpa-basqish o`tiw.

Ekinshi basqishta investitsiyaliq xizmetlerdi ku`sheytiw, teren` strukturaliq o`zgerislerdi a`melge asiriw ha`m sonin` tiykarında ekonomikalıq o`siwdi ta`miyinlep, bazar qatnasiqlarin toliq qa`liplestiriw maqset etip qoyildi. Usi maqsetten kelip shig`ip Prezident İ.Karimov o`zinin` "O`zbekstan ekonomikalıq reformalardi teren`lestiriw jolında" atli miynetinde ekinshi basqish ushin bir qatar waziypalardi belgilep berdi:

Birinshi waziypa - ma`mleket mu`lkin menshiklestiriwdi aqirına jetkeriw.

Ekinshi waziypa - o`ndiristin` pa`seyiwine shidam beriw ha`m makroekonomikalıq turaqlılıqti ta`miyinlew.

**U`shinshi waziypa** - ekonomikanin` strukturalıq du`zilisin tu`pten o`zgertiw, shiyki zat jetkerip beriwden tayar o`nim islep shig`ariw`a o`tiw.

Bul waziypalardi orinlaw ushin reformalardin` ekinshi basqishında teren` o`zgerisler a`melge asirilip atir.

U`shinshi bapta «Ba`seki ha`m bazar ekonomikasi temasin oqitiw metodikasi» boyınsha orta mekteplerdegi oqiw jobag`a sa`ykes temani oqitiwdin` bir u`lgi jobasi berilgen.

Bul temani oqitiw ushin orta mekteplerdin` 8- klasslarında 1 saat ajratilg`an.

Temag`i materiallardi oqiwshilardin` u`yreniwi na`tiyjesinde oqiwshilar to`mendegi bilim, ta`jriybe ha`m ko`nlikpelerge iye boladi:

- ba`sekinin` bazar ekonomikasinda tutqan ornin an`lap jetiw;
- ba`sekinin` tu`rlerin ajiratip ko`rsetiw;
- ba`seki ortalig`in ju`zege keltiretug`in sha`rt – sharayatlarin biliw;
- bazarlardi monopoliyalastiriw da`rejesine qa`ray tu`rlerge ajiratip aliw ha`m misallar keltirip biliw;
- monopoliyag`a qarsi gu`res quralların biliw;
- bazar ekonomikasinin` o`zine ta`n o`zgeshelikleri menen tanisiw ha`m olardin` a`hmiyetin an`lap jetiw;
- bazar e konomikasinin` artiqmashiliqlari, kemshilikleri ha`m unamsiz ta`replerin talqilaw;
- bazar ekonomikasinin` payda boliw tariyxin biliw;
- aralas ekonomikanin` bazar ekonomikasina salistirg`anda artiqmashilik-larin bahalap biliw;
- O`zbekstannin` bazar ekonomikasina o`tiwinin` tiykarg`i bes printsipinin` ekonomikaliq ma`nisin tu`sinip jetiw;
- O`zbekstanda alip barilip atirg`an bazar ekonomikasin biliw.

Qa`niygelik pitkeriw jumisinin` maqseti - O`zbekstan Respublikasinin` bazar ekonomika-sina o`tiwinin` o`zgesheligin ha`m bul sharayatta isbilermenlik penen shug`illaniwshilardi saninin` ko`beyip bariwinin` na`tiyjesinde bazarda tayar o`nimlerdin` mug`darlarinin` ko`p boliwi, satiwshilar menen satiwshilar ortasinda ba`sekinin` payda boliwi arqali qariydarlar o`zlerine sapali tovarlardi ko`birek satip aliwg`a erisetug`inlig`i haqqinda tu`sindiriwden ibarat.

Respublikamizda ba`seki ortalig`in qa`liplestiriw ha`m rawajlandiriw maqsetinde **”Monopoliyadan shig`ariw ha`m ba`sekini rawajlandiriw bas**

basqar-masi”- nin` du`zilisi de bul jo`nindegı a`hmiyetli qa`demlerdin` biri esaplanadi. Bul basqarmada respublikamizdag`i monopoliyag`a iye bolg`an ka`rxanalar esapqa alinip, olardin` xizmetin ma`mleketlik jol menen ta`rtipke saliw na`zerde tutilg`an.

Bunday ko`rilgen ilajlar O`zbekstanda da 1996-jili qabil etilip **”Tovar bazarlarında monopoliyanin` xizmetti sheklew ha`m ba`seki tuwrisında”**- g`i

nizamında ko`rsetilgen.

Uliwma ma`mlekettin` siyasati respublikamizda monopoliyanin` aldin aliw, ba`sekishilik ortalig`in qa`liplestiriw ha`m onin` na`tiyjesinde bazar qatnashq-larinin` rawajlaniwina ken` jol aship beriwden ibarat.

Isbilermenliktin` qa`rejetlerin belgilerge qaray, tu`rli bo`listiriw mu`mkin:

Birinshiden, isbilermenlik xizmeti qa`rejetler smeta boyinsha olardin` element-leri ha`m kal`kulyatsiya stat`yalarina qaray tu`rlerge bo`linedi.

Ekinshiden, ilajdin` qa`rejetleri islep shig`ariw ko`lemine baylanisililig`ina qaray sha`rtli, turaqli ha`m sha`rtli o`zgeriwshen` shig`inlarg`a bo`linedi. Isbiler-menlik xizmetin ju`rgiziwden go`zlenetug`in tiykarg`i maqset payda aliw. Isbiler-menler paydani ko`beytiwge umtiladi.

Sawda sho`lkemleri da`ramattin` tiykarg`i bo`limi tovarlardi satip aliwi ha`m satiw ortasindag`i ayirmashiliq esabinan ju`zege keledi.

I - Bap. Ba`seki, onin` formalari ha`m usillari.

1.4. Feodal ja`miyetinin` da`slepki basqishinda, Arab, Shig`is ma`mleket- lerinde ekonomikaliq pikirleri

Ekonomikaliq teoriya en` qa`dimgi ilimlerden biri bolip esaplanadi. Sebebi adamzat ja`miyeti payda bolg`an da`slepki da`wirlerden baslap-aq adamlar o`zlerin qorshag`an ja`miyettin` ekonomikaliq turmisin biliwge ha`reket qilg`an. Adamnin` tirishilik etiwinin` tiykari materialliq o`ndiris ekenligin tu`sinip, onin` rawajlaniw nizamliqlarin biliwge, ja`miyette ju`z berip atirg`an qubilislar ortasindag`i o`z-ara baylanisliqti u`yreniwge qiziqsing`an. Bunin` da`lili sipatinda a`yyemgi Qitay, Rim, A`yyemgi Gree-tsiyada jasag`an oyshilardin` ekonomikaliq oy-pikirlerin keltiriwge boladi. Misali, A`yyemgi Qitay oyshilarinan esaplan-g`an **Konfutsiy**, a`yyemgi grek oyshillari **Aristotel**, **Platon**, **Ksenofont**, A`yyemgi Rim oyshillari **S.Katon**, **Varonlar** o`zleri jasag`an da`wirge ta`n bolg`an ekonomikaliq qubilislar boyinsha izertlewler ju`rgizip o`z pikirlerin bildirgen. “**Ekonomika**” termininin` o`zi de birinshi ret Aristotel` ta`repinen kirgizilgen. Bul so`zdin` ma`nisi kelesi eki so`zlerdin` quraminan turadi: «**OYKOS**» -u`y, **xojaliq**, «**NOMOS**» - **qa`de, nizam** degendi an`latadi ha`m ekewi birlikte «**u`y xojalig`in ju`rgiziw sheberligi**» degendi bildiredi. Ekonomikaliq bilimlar qa`dim zamanlardan baslap payda bolg`ani menen, onin` haqiqiy ilim sipatinda qa`liplesiwi XVI-XVII - a`sirlerge tuwra keledi. Eski Egipet, Qitay, Indiya, Eski Gretsiya ilimpazlari ha`m oyshillari o`zlerinin` miynetlerinde: almasiw proportsiyalari, aqshanin` funktsiyasi, sawda-nin` a`hmiyeti, xaliq araliq sawda, ma`mleketler araliq sawda ha`m t.b. haqqinda o`z da`wirlerinde o`zlerinin` pikirlerin aytqan.

Feodal ja'miyetinin` da`slepki basqishinda, Arab, Shig`is ma'mleketlerinde Islam dininin` tarqaliwi, onin` ekonomikalik pikirlerinin` a`hmiyeti ju`da` ulken bolg`an. Islamnin` ekonomikalik pikirleri musulmanlardin` muqaddes kitaplari «**Quraniy Ka`rim**»-de (610-632 jillari arasinda), «**Ha`dislerde**» ha`m basqa ataqli shig`armalarda bayan etilgen.

«**Quraniy Ka`rim**» de sawdag`a, hadal ha`m a`dalatli is ju`rgiziwge, sawda

ha`m isbilermenlikten payda aliwda insapti umitpawg`a ayiriqsha a`hmiyet berilip, su`txorliq, basqalardin` irisqisina qiyamet etiw qaralang`an. Bul kitapta menshiktin` tutqan orni, og`an qiyamet etiw keshirilmes gu`na` dep aytilg`an, qariz beriw, sadaqa berip turiw pikirleri aytilg`an. Sonin` menen bir qatarda kitapta ka`sip tan`law, oni iyelewge, paydali miynet etiwge, miynet etiw arqali o`mir keshiriwdi u`yreniwge, miynet ha`r bir insan ushin jaqsi jasawdin` deregi dep u`yretilgen. Ja`ne muqaddes «Quraniy Ka`rim» de insanlar bar o`nimlerden duris paydalaniwi, saqawatli isler islewi ekonomikag`a a`dalat ko`zi menen qarawg`a, hadal boliwi, ashko`zlik, haram ha`m a`dalatsizliqtan qashiwi sha`rt ekenligi de aytilg`an. Insaniyat basip o`tken uzaq jol miynet ha`m do`retiwshilik joli bolip kelgen, sonin` ushin adamlar ha`r qashan miynetti qa`dirlegen, jaslardi miynet su`ygish etip ta`rbiyalawg`a itibardi ku`sheytiwi za`ru`r bolg`an. Bul a`libette ta`rbiyag`a baylanisli. Sol sebepli, «**Bilimlendiriw haqqinda**» g`i nizamda, «**Kadrlar tayarlawdin` milliy da`stu`rinde**» ha`m O`zbekstan Respublikasinda bul, tarawdag`i basqa bir qatar nizamlarda miynet ta`limine ulken itibar berilgeni maqsetke muwapiq.

Sunday-aq «**Quraniy Ka`rim**» de shan`araqtag`i menshik qatnasiqlari miyras qaldiriw, miyrasqa iyelik etiw, miyrasti duris bo`listiriw ma`selelerine ayiriqsha itibar berilgen. «**Quraniy Ka`rim**» de qariz beriw ha`m qariz aliw, miyras bo`listiriw (4-su`re, 8-ayat), jetimjesirlerge miriwbet, sadaqa beriw (3-su`re, 128-ayat), o`z-ara ja`rdem beriw (5-su`re, 3-ayat) tilge aling`an. Isirapger-shilik qaralang`an, payda mug`dari 10 protsent etip belgilengen. «**Quraniy**

Ka`rim»** de sheklengen resurslardan u`nemli paydalaniwg`a itibar berilip, minan-day delingen: **«Jen`ler, ishin`ler, berin`ler biraq isirap etpen`ler»**. **«Quraniy Ka`rim»- de alg`a su`rilgen ekonomikalik pikirlerden biri insannin` tutiniwi, onin` norma shegerasi, tutiniw ma`deniyati da orin alg`an, yag`niy tutiniwshinin` normada boliwi, isirap etiw, olardan u`nemli paydala-niw za`ru`rligi aytilg`an, kerisinshe tutiniw normasi ha`m ma`deniyatin bilmew ka`mbag`alshiliqqa, ekonomikalik dag`darisqa alip keliwi mu`mkinligi ko`rsetilip o`tilgen.

Orta Aziya ilimpaz - entsiklopedistleri ha`m oyshillari: **Abu Nasr Farabiy, Abu Ali Ibn-Sino, Abu Rayxan Beruni, Yusuf Xas Xodjib, Alisher Navoy** ha`m tag`i basqalar, olar ele ekonomikalik mashqalalarg`a qizig`iwshiliq ku`shli emes waqitinda o`z ko`z-qaraslarin bildirgen.

Abu Nasir Farabiy ilimi - pa`n tariyxinda **«Shig`istin` ulli filosofi», «Shig`istin` Aristoteli», «Shig`is Platoni»** atlari menen belgili bolg`an. Onin` ekonomikalik pikirleri **«Fozil kishilar shaxri»** shig`armasinda bayan etilgen. Ol en` da`slep mu`lkke iye boliw, onin` ja`rdeminde bay bolip jasaw mu`mkin ekenligin, mu`lkti paydasiz jiynawdan saqlaniw, adamlarg`a, a`wladqa ziyan keltirmeytug`in malmu`lk jiynaw paydali is deydi. Basqalar ushin ziyan keltiretug`in bayliq toplaw, mal - mu`lkke iye boliw jaman a`det dep bildiredi. (Abu Nasir Farabiy: «Fozil kishilar shaxri». T. 1993 j. 38-bet). **Farabiy – «Mu`lk arttiriwda onsha qa`wip joq, biraq oni asirap saqlamaw mu`mkin emes. Eger basqa birewler esabinan mu`lk arttirg`anlar jazalanbasa, bunday jag`dayda xalqinan insan ha`m hadalliq jog`aladi. Mu`lkti asirap-saqlap ku`tiw o`zinin` mu`ta`jligi ushin paylansa, bul jaman is bolip tabilmaydi»,** dep ko`rsetedi (Abu Nasir Farabiy: «Fozil kishilar shaxri». T. 1993 j. 47-bet).

Ibn Sino **«Tib qonunlari»** shig`armasinda **«Eger haywanlar ta`biyat bayliqlarina qanaat etip jasasa, adamlarg`a bul bayliqlar jetpeydi, olar aziq-awqat, kiyim - kenshek, u`y - jayg`a bolg`an mu`ta`jliklerin qanaatlandiriwi tiyis. Eger haywanlar tayar ta`biyat bayliqlarin o`zlestirip alsa, adamlar**

bolsa o`z miynetleri menen za`ru`r bolg`an bayliqlardi do`reledi, sonin` ushin da olar miynet etedi ha`m ha`r qiyli xizmet – diyxanshiliq, sharwashiliq, o`nermentshilik penen ba`nt boladi» - dep jazadi.

**«Reformalar insan ma`plerine sa`ykes kelgen, onin` talap ha`m mu`ta`jliklerin qanaatlendiriwg`a ja`rdem bergen: jumistin` da`rejesin jaqsilawg`a qaratilg`an jag`dayda g`ana a`hmiyetli boliwin udayi yadta saqlawimiz kerek»-** dep tu`sindiredi, Prezidentimiz I.A.Karimov. Ha`r bir insan turmistin` da`rejesin ol etip atirg`an miynetke, onin` mug`darina, sipatina baylanisli

bolmasa, ekonomika ha`sh qashan rawajlanbaydi. Insan miynettin` duris ha`m a`dalatli xoshametleniwi ekonomikag`a ko`p mug`darda kapital sarplaw menen ten`. Sonin` ushin da Prezidentimiz I.A.Karimov respublikamizda ekonomikalik reformalardin` strategiyaliq waziypalarinan bir **«adamlarda jan`asha ekonomikalik pikirlewdi qa`liplestiriw, olardin` du`n`ya qarassn o`zgertiw, ha`r bir adamg`a o`z miynetin sarplaw tarawi ha`m formalarin g`a`rezsiz belgilew imkaniyatın beriwi tiyis»** dep ko`rsetedi.

A`mir Temurdin` ekonomikalik siyasati negizinde insan, onin` ma`pi, pa`rawan ha`m tinish turmis keshiriw ma`seleleri jatadi. Adamlarg`a o`ner - ka`sip u`yretiw, olardi jumis penen ta`miynlew, isbilermenlik ha`m talapkershilik penen shug`illaniwshilarg`a za`ru`r bolg`an qarjilar ajiratiw, u`y - jaylar qurip beriw haqqında aytilip o`tileti.

«O`ner - ka`sip ha`m bilim iyelerine iri ka`rxanalardan u`les berilsin, bileginde ku`shi bar jas adamlar bolsa, o`z awhlina ag`dayina qarap jol tutsin, qarjisi qolınan ketip qalg`an sawdagerlerge o`z qarjilarin qayta tiklep aliw ushin qaznadan jeterli mug`darda altin berilsin», «ku`shi jetpegen diyxanlarga egis ushin tuxim, a`sbap - u`skeneler tayarlanip berilsin», puxaralardan u`y - jayi buzilip, qayta tiklewge qurbi jetpegenlerge kerekli zatlardi jetkerip berip, olarg`a ja`rdem berilsin» («Temur tuzuklari» T.1993 j. 67 bet)

dep ko`rsetedi A`mir Temur. Bul pikirler ha`zirgi da`wirde de, bazar ekonomika-sina o`tiwde ulken a`hmiyetke iye.

A`mir Temur menshik ma`selelerine de itibar bergen ha`m ha`r qiyli men-shiklerdin` ten` qollaniwina jag`day jaratip bergen. Saqipqiran A`mir Temur da`wirinde tiykarg`i o`ndiris qurali bolg`an jerge iyelik etiwdin` bes tiykarg`i ko`rinishi bolg`an.

A`mir Temur xaliqti o`zi ju`rgizip atirg`an ekonomikalik siyasatinan a`sirese, finansliq qatnasiqlardan, aqsha mashqalalari ha`m saliq sistemasinan xabarli boli-wi, yag`niy ekonomikalik jaqtan sawatli boliwin talap etken. Ol xaliq ekonomika-liq jaqtan sawatli bolsa, ma`mleket te ekonomikalik jaqtan rawajlanadi ha`m

na`tiyjege erisedi dep esaplag`an.

Ja`ne de ol saliqlar haqqinda jazip: **«Eger xaliq dizimge aling`an jerlerden beriletug`in saliq naq aqsha menen to`lewge razi bolsa, olarg`a jen`illik beriliwi kerek»** - dep ha`m bunin` menen ol saliqti naq aqsha menen to`lew-shilerge naqlay emes aqsha yag`niy, o`nim beriw joli menen to`lewshilerge qarag`anda jen`illikler beriw za`ru`rligin aytadi. Bunday siyasat a`libette a`piwayi miynetkesh xaliq ma`pleri menen u`zliksiz baylanisqan siyasat ekenliginen derek beredi. Bunday siyasat dun`yada ekonomikalik ha`m a`skeriy ta`repten ku`shli, qudretli, ma`mleket du`zilisine sebep bolg`an.

1.2. Ba`sekinin` ma`nisi, ekonomikalik tiykarlari, maqseti.

Ba`seki qatnasiqlardin` rawajlaniw basqishlari

Bazar ekonomikasinin` en` tiykarg`i sha`rtlerinin` biri ba`seki bolip tabiladi. Sebebi ba`seki o`ndiristi rawajlandiriw, o`nimnin` sapasin jaqsilaw, oni o`ndiriw ushin jumsalatug`in shig`inlardi u`nemlewdin` tiykarg`i qurali bolip esaplanadi.

Prezidentimiz I.A.Karimov o`zinin` miynetilerinde **“Ba`seki – bazardin` tiy-karg`i sha`rti, onin` nizami. Ba`seki bolmasa, bazar ekonomikasin rawaj-**

landirip bolmaydi” dep, ba`sekinin` bazar ekonomikasi jag`dayinda en` a`hmiyetli qurali ekenligin da`liylileydi.

**Ba`seki** - bul xojaliq ju`rgiziwshiler arasinda o`ndiris jag`daylarina ha`m sawda orinlarina iye boliw ushin alip baratug`in gu`res bolip tabiladi.

A`lbette, ha`r bir o`ndiriwshi resurslarin arzan bahada satip aliwg`a ha`m o`ndirgen o`nimlerin qimmat bahalarda satiwg`a ha`reket etedi. Tutiniwshilar bolsa tovarlarin o`zine qolayli bolg`an bahalarda satip alip ha`m onnan ko`birek ma`p ko`riwge ha`reket etedi.

O`ndiriwshiler arasinda ba`seki boliw ushin bir tu`rde o`nim o`ndiriwshiler sani ko`p bolwi kerek.

Ba`sekinin` ekonomikalik tiykarinda o`ndiriwshiler erkin bolwları yag`niy xojaliq ju`rgiziwshiler biyg`a`rez bolwları kerek.

Ba`sekini alip bariw eki usil ja`rdeminde ju`rgiziledi: **baha ja`rdeminde ba`sekilesiw ha`m bahani o`zgertpey turip ba`sekilesiw.**

Baha ja`rdeminde ba`sekilesiw o`zinin` qarsilaslarina qarag`anda bahalardi o`zgertip, pa`seyttiriw joli menen alip baradi. Usi jol menen olar o`z qarsilaslarin bazardan qisip shig`aradi. Biraq bahani to`menletiwdin` de o`z shegarasi bar, sebebi bahani ha`dden tisqari to`menletkeni menen o`ndiriwshiler ushin jaqsi emes, sebebi olar bankrotqa ushirawi mu`mkin. Sonin` ushin bazar ekonomikasi jaydayinda **bahani o`zgertpey turip ba`sekilesiw** usilinan ko`birek paydalaniladi.

Bunda o`nimnin` sapasin jaqsilaw, olardin` xizmet ko`rsetiw mu`ddetlerin uzaytiw, biypul ma`sla`ha`tler beriw ha`m sol tovardi satip aliwda tutiniwshilarg`a qolayli jag`daylar jaratip beriw arqali alip bariladi.

Ba`sekini o`z belgilerine qaray tu`rlerge ajiratiw mu`mkin. **Ma`selen**, satiwshilar menen qariydarlar, satiwshilardin` o`zleri arasinda, qariydarlardin` o`zlerinin` arasinda da ba`seki bolip, olardin` ha`r biri o`zlerine tovarlardi qolayli bahalarda satiw ha`m satip aliw ushin gu`resedi.

Bulardan tisqari ba`seki gu`resi jetilissen ba`seki ha`m jetilispegen ba`seki bolipta bo`linedi.

**Jetkilissen ba`sekide** ko`p sandag`i o`ndiriwshi ha`m tutiniwshilar qatnasip, olardin` hesh biri bazardin` jag`dayina o`z ta`sirin ko`rsetiw imkaniyatina iye bolmaydi, Sebebi ha`r bir o`ndiriwshi ha`m tutiniwshi bazardin` sub`ekti sipatinda bazardin` bir bo`leginin` u`lesin quraydi ha`m de bul u`lesi na`tiyjesinde bazar bahasina ha`m onin` jag`dayina o`z ta`sirin o`tkize almaydi. Egerde bul sha`rtler orinlanbasa jetilispegen ba`seki bolip esaplanadi.

Jetilispegen ba`sekinin` o`zi **oligopoliyaliq ba`seki, taza monopoliyaliq ba`seki** bolip eki tu`rge bo`linedi.

**Oligopoliyaliq ba`seki** az sandag`i firmalar arasinda boladi. Ma`selen, rawajlang`an ma`mleketlerdegi avtomobil` bazarindag`i ba`sekini aytiw mu`mkin.

**Taza monopoliyaliq ba`seki** - bunda tek bir g`ana firma u`stemlik etedi. Ma`selen, Tashkent traktor zavodin aytiw mu`mkin, sebebi respublikada tek usi

zavod bolip basqa bunin` menen ba`sekilesetug`in traktor zavodi joq. Biraq basqa ma`mleketlerden keltirilgen traktorlar menen ba`sekilesedi.

Ba`seki ha`reket etiwine qaray eki formadan ibarat: **tarawlar arasindag`i ba`seki** ha`m **tarawlar ishindeg`i ba`seki**.

Tarawlar arasindag`i ba`seki ha`r tu`rdeg`i tarawg`a kiriwshi o`ndiriwshiler arasinda bolip, ol kapitaldin` bir tarawdan ekinshi tarawg`a o`tiwinde sa`wlelenedi. Yag`niy kapitallar payda normasi to`men bolg`an tarawlardan ha`mme waqit payda normasi joqari bolg`an tarawlarg`a o`tedi. Bundag`i sebep ha`r bir jumsalg`an kapitallar ushin ten` payda aliw kerek.

Tarawlar ishindeg`i ba`seki bir tarawg`a kiriwshi yamasa bir tu`rdeg`i o`nim islep shig`ariwshi ka`rxanalar arasinda boladi. Bunda o`ndiriwshiler qolayli o`ndiris jag`daylarina iye boliw ushin gu`resedi.

1.3. Ba`seki strategiyasi. Ba`seki formalari

Bazar qatnashlari rivojlangan mamlakatlarda baʼseki ortaliqʼin qaliblestirish uzoq vaqt davomida, oʻz - oʻzini, tinchlik joli menen payda boldi. Bul aʼste - aqirliq penen erkin baʼseki ortaliqʼin keltirib shigʻardi.

Ekonomikada monopoliyaga iye bolgan oʻndirishlarning koʻp bolishi baʼsekini shaklep taslaydi. Soninʼ ushin monopoliyaga qarshi mamlakat taʼripini ilajlar islep shigʻiladi haʼm bundagi tiyiklik maqsat baʼseki ortaliqʼin qaliblestirishdan ibrat. Bul islep shigʻarilgan ilajlar mamlakatning monopoliyaga qarshi siyosatida aʼmelge asiriladi.

Maʼmulkatning monopoliyalari shakli boʻyicha alip barip atirgan siyosati, nizam joli menen alip bariladi. Bunday nizam birinchi marta 1980 jilda Amerika Qurama Shtatida qabul etildi haʼm bul nizam **”Sherkman nizami”** dep ataladi.

Oʻzbekiston Respublikasida da 1992 jilda **”Monopoliya xizmetini shakli haqqida”** nizam qabul etildi. Bul nizamga muvopiq bahalar alidan kelishgan jangʻdayda belgilanbeydi. Yagʻniy oʻndirishlar arasida bahalar joningda oʻz - ara kelishigʻe jol qoymaydi.

Sunday-aq bir kaxananing ekinchi bir kaxana kapitalidagi uʼlesinde shaklenadi, bazarda arnavli turde qitshiliqtinʼ juʼzege keliwi baʼsekeshlarning bazargʻa kirib bariwina toshinliq etiw qadagan etiledi.

Nizamda baʼsekininʼ nizam- qagʻiydalarin buzganlari ushin jazalar qollaniladi.

Respublikamizda baʼseki ortaliqʼin qaliblestirish haʼm rivojlantirish maqsatinda **”Monopoliyadan shigʻariw haʼm baʼsekini rivojlantirish bas basqarmasi”**- ninʼ duʼzilisi de bul joningda aʼhmiyetli qadamlarning biri esaplanadi. Bul basqarmada respublikamizdagi monopoliyaga iye bolgan kaxanalar esapqa alinip, olarning xizmetini mamlakatlik jol menen tartipke saliw nazerde tutilgan.

Bunday koʻrilgan ilajlar Oʻzbekistonda da 1996-jili qabul etilip **”Tovar bazalarida monopoliyaning xizmetini shakli haʼm baʼseki turisida”**- gi nizaminda koʻrsatilgan.

Uliwma ma'mlekettin` siyasati respublikamizda monopoliyanin` aldin aliw, ba'sekishilik ortalig`in qaliplestiriw ha'm onin` na'tiyjesinde bazar qatnasqlarinin` rawajlaniwina ken` jol aship beriwden ibarat.

1.4. Ba'seki tu`rleri, jetilissen ha'm jetilispegen ba'seki, ba'seki usillari

Bazar ekonomikasi jag`dayinda bahalar da ekonomikani ta`rtipke salip turiwdag`i a`hmiyetli qurallardin` biri bolip tabiladi.

Baha - tovarlardin` sapalig`in ha'm adamlar ushin onin` paydalilig`in belgilep beriwshi qural. Baha bazar mexanizminin` qu`diretli ku`shke iye bolg`an qurali. A.Smitten` aytqaninday **“Ko`zge ko`rinbes kol”** ha`reketide baha arqali belgilenedi.

Bahanin` ekonomikalig` maqsetin tu`siniw ushin, onin` atqaratug`in xizmetlerin biliw za`ru`r. Bul xizmetler to`mendegilerden ibarat.

- 1) Esap-kitap, o`lshew waziypasi.
- 2) Bazar ten`salmaqlilig`in ta`miyinlew.
- 3) Ekonomikani retlestiriw.
- 4) Ba'seki qurali.

Bul waziypalardi analiz etiw arqali bahanin` qaliplesiwinde tu`sinip aliw mu`mkin.

Bahanin` qaliplesiwi ju`da` qiyin protsess bolip, og`an bir neshe faktorlar o`z ta`sirin tiygizedi. Bunday faktorlar tu`rinde tovarardin` quni, onin` sapasi, talap ha'm usinis, ba'seki, adamlardin` diydi ha'm tag`i basqalardi aytiw mu`mkin.

Bul faktorlardin` ta`sirinin` na'tiyjesinde bahalar da`rejesi o`zgerip, tebrelipturadi. Biraq baha qanshelli terbelipturmasin, onin` joqari ha'm to`men shegarasi bar. Onin` to`men shegarasi o`ndiris shig`inlari menen belgilenedi. Joqari shegarasi bolsa, qariydarlardin` satipturadag`i qabileti menen belgilenedi.

Bahanin` joqari ha'm to`men shegaralari arasindag`i o`zgeris baha diapazoni delinedi.

Bazar ekonomikasi jag`dayinda ha`r tu`rdegi bahalar ha`reket etedi. Ma`selen, **erkin baha, demping, standart, sha`rtname, usaqlap satiw, ko`tere satiw bahalari** ha`m tag`i basqa.

Ha`reket etiwine qaray, regional, milliy ha`m du`n`ya ju`zlik bahalari bolipta bo`linedi.

O`zbekstan Respublikasinda alip barilip atirg`an ekonomikaliq reformalardin` en` tiykarg`i bag`darlarinin` biri bahalardi erkinlestiriw bolip, oni basqishpa-basqish a`melge asiriw na`zerde tutilg`an.

Uliwma alg`anda bazardin` tu`p ma`nisin ko`rsetiwshi talap ha`m usinistin` ten`salmaqlig`in belgilewshi bazar bahasi erkin baha bolip tabiladi.

II- Баз. Ба`seki onin` bazar ekonomikasinin` rawajlaniwinda tutqan roli

2.1 Bazar ekonomikasina o`tiw za`rurligi

Ha`zirgi zaman ekonomikasinda bazar ekonomikasi a`hmiyetli orin iyeleydi. Bul ekonomikanin` jetiskenliklerin du`n`yanin` aldin`g`i rawajlang`an ma`mleketleri misalinda ko`riwimizge boladi (AQSh, Yaponiya, Germaniya, Tu`slik Koreya, Singapur ha`m tag`i basqa).

Bazar ekonomikasi - bunda erkin tovar - aqsha qatnasiqlarina tiykarlang`an ha`m olarg`a ta`n bolg`an nizamlar menen basqarilatug`in ekonomika. Bul ekonomikada ha`r bir xojaliq sub`ektlari tiykarg`i ekonomikaliq mashqalalardi:

- **Neni?**

- **Qalayinsha?**

- **Kimler ushin?** sorawlarin o`z qa`lewlari boyinsha sheshedi.

Bazar ekonomikasi o`zine ta`n belgilerge iye. Onin` en` a`hmiyetli belgisi bolip - ekonomikaliq plyuralizm, yag`niy menshik formalarinin` ko`p tu`rliligi ha`m xojaliq ju`rgiziwdin` ha`r tu`rli usillarinin` ha`reket etiw bolip tabiladi.

Bazar ekonomikasi erkin ekonomika bolg`anliqtan ol ekonomikaliq monopozizmni biykarlaydi.

**Ekonomikaliq monopolizm - bul ka`rxana, birlespe ma`mleketin` uliwma ekonomikasinda yaki onin` bir tarawinda hu`kimdarliq etiw.** Ekonomikaliq o`siwge qaray bag`dar aliw ushin monopoliyag`a shek qoyip, erkin ba`seki gu`resin rawajlandiriw kerek.

Bazar ekonomikasinin` ja`ne de bir belgisi - **bahanin` liberallasiw (erkinlesiw).** Bul ekonomikada baha ma`mleket ta`repinen qatan` ta`rtipte belgilenbeydi. Baha talap ha`m usinisqa qaray, satiwshi menen qariy-dardin` sawdalasiwina qaray kelip shig`adi. Bul ekonomikada ba`seke na`tiyjesinde kelisilgen bahalar ha`reket etedi.

Bazar ekonomikasinda ba`seke a`hmiyetli rol` atqaradi. Sebebi ol bazar ekonomikasın ha`reketke keltiriwshi tiyqarg`i ku`sh esaplanadi. Ba`seki ekonomikani ta`rtipte saliw ha`m qadag`alawshi qural sipatında da xizmet etedi. Onin` ja`rdeminde ekonomikaliq o`siw ju`z beredi ha`m bazar sapali o`nimler menen toltiriladi.

Bazar ekonomikasi jag`dayında ba`sekige ta`n bolmag`an qatnashlar da kelip shig`adi. **Misali,** marketing (o`ndiristi bazar menen baylanistiriw) arqali o`ndiris penen tutiniwdi baylanistiradi. Bunda satiwshi menen qariydar ortasında ba`sekinin` ormina o`z-ara ma`lim baylanislar ornatiladi. Qariydarg`a kerekli tovar jetkizip beriledi, baha bolsa satiwshi ushin qolay boladi. Ma`mleket ekonomikaliq sub`ektler jumislarina aralasip, oni ta`rtiplestiredi. Ol nizam shig`ariw joli menen monopoliyani shekleydi, ba`sekinin` hadal ju`rgiziliwin ta`miyinlewshi qag`iydalar qabil etedi.

Ha'r qanday bazar ekonomikasi ta'rtipke saliwshi mexanzimlerine iye. Bul mexanizmnin' du'zilisine: **talap, usinis, ba'seki ha'm baha** kiredi. Bulardin' arasinda baha jetekshi rol' oynaydi. Baha o'sip, tovarlar tez satilsa, payda ko'beyedi ha'm tovarlar ko'birek o'ndiriledi. Al tovar bahalari to'menlep, olar jaqsi o'tpese, o'ndiristi qisqartiw kerek boladi (sol tovardi islep shig'ariwdi).

Bazar ekonomikasinin' tiykarg'i ekonomikalik nizami - **talap ha'm usinis nizami**. Sol nizam tiykarinda bazar ekonomikasi retlestirilip otiriladi.

Prezident I.Karimov atap ko'rsetkenindey, (...**bazarg'a o'tiwimiz aniq. Bul - da'wirdin' talabi, ob'ektiv realliq bolip tabiladi. Sonin' menen qatar bazar tek maqset emes, al jan'a g'a'ziynelerdi qa'liplestiriw, adamlar abadanshilig'inin' sapa jag'inan tu'pkilikli joqari da'rejesine erisiw usili ha'm qurali**).

Bazar ekonomikasina o'tiw tuwridan - tuwri a'melge asirilmaydi. Og'an o'tiw ushin bir qatar mashqalalardi sheshiw za'ru'r. Bul mashqalalardin' en' tiykar-g'ilarina to'mendegiler kiredi:

- ko'p ukladli ekonomikani qa'liplestiriw;
- bazar infrastrukturasin du'ziw;
- mu'lkti ma'mleket iyeliginen bo'lip aliwdi ha'm menshiklestiriwdi a'melge asiriw;

- ba'sekilesiw ortalig'in qa'liplestiriw;
- isbilermenlikti ha'm kishi biznesti rawajlandiriwg'a mu'mkinshilikler jaratiw;
- monopoliyani biykarlaw;
- bazar qatnasiqlarin ta'miynlewshi bazarlardi payda etiw ha'm tag'i basqalar.

Bul mashqalalardi sheshken jag'dayda g'ana bazar ekonomikasina o'tiwge ken' mu'mkinshilikler jaratiladi.

Bazar ekonomikasi jag'dayinda en' kem (to'men) da'ramattin' shegarasi ma'mleket ta'repinen nizamli ta'rtipte belgilenedi. **Misali**, O'zbekstanda en' kem is haqi 2000-jili 1-avgusten baslap 2450 swm dep belgilengen bolsa, 2005 jilg'a kelip bul 9500 sumdi quraydi al, 2006 jil a'-noyabrden 12420 swm bolsin dep

Prezidentimiz I.A.Karimov ta'ripinen 12- oktyabr 2006 jili qarar qabil etildi ha'm is haqilar 1,2 esege ko'beyetug'inlig'i ko'rsetildi. Qartayg'anliq (g'arriliq) ha'm tag'i basqa pensiya tu'rleri bolsa 14900 sum dep belgilendi. 2007 jil avgust ayinan baslap bolsa Prezidentimizdin' parmanina muwapiq is haqilar ortasha esap penen 25 protsentke ko'terildi. Al 2012-jil avgust ayinan baslap ken' kem is haqi mug'dari 62940 sum belgilendi. O'zbekstan Respublikasinda is haqinin' en' to'mengi shegerasi belgilengen menen onin' joqari shegerasi erkin kim nizamli ba'seke, isbiltermenlik yamasa biznes penen shug'illanip artiq da'ramat tabiwg'a erikli dep ko'rsetilgen.

Bul adamlarda aqsha tabiwg'a bolg'an qizig'iwshilig'in arttiradi. Biraq ta isbiltermenler, biznesmenler a'dalatli jol menen da'ramat tabiwi tiyis ha'm oni jasirmastan ja'riya etiwsi kerek.

Bazar ekonomikasina o'tiw quramali uzaq dawam etiwshi uliwma insaniylik qubilis bolip, ob'ektiv za'ru'rlik esaplanadi. Bazar ekonomikasi tsivilizatsiyasinin' en' u'lken jetiskenliklerinin' biri bolip, rawajlang'an ma'mleketler ekonomikalik sistemalarinin' na'tiyjeli islewin ta'miyinlewshi, ju'z min'lap ka'rxanalar ha'm millionlap adamlar jumislarin payda etiwshi ha'm ekonomikalik o'siwdi ta'miyinlewshi qural esaplanadi.

Bazar ekonomikasina o'tiw XX a'sirge ta'n bolg'an globalliq mashqala esap-

lanadi. Bazar ekonomikasina o'tiw adamlardin' qa'lewi emes, ob'ektiv za'ru'rlik. Sebebi bazar qatnasiqlari ekonomikanin' ku'shli rawajlaniwin ta'miyinlewshi u'sh ku'shti ju'zege keltiredi.

Olar:

- birinshiden, ekonomikalik xizmet erkinligi;
- ekinshiden, ba'seki gu'resi;
- u'shinshiden, da'ramatlardin' joqaridan sheksizligi.

Batis ekspertlerinin' da'liyllewinshe, 1993-jildin' na'tiyjeleri ha'm keyingi jillarda rawajlaniw imkaniyatlarin esapqa alip, ekonomikanin' na'tiyjeligi 10 balliq

sistemada bahalang`anda tu`rli ma`mleketler ekono-mikaliq rawajlaniwi boyinsha to`mendegishe ko`rsetkishke iye bolg`an: Singapur- 10 ball, Yaponiya - 9.4 ball, Tayvan, Gonkong ha`m AQSh-9.1 ball, Kanada-9, Qazaqstan-2.7, Ukraina-2.3, Rossiya-2.2, Tu`rkmenstan-1.7, Ta`jikstan-1.1 ball toplag`an.

Du`n`ya ta`jiriybesi da`lillep ko`rsetkenindey bazar sistemasi tiykarinda rawajlanip kelgen ma`mleketler o`zlerinin` rawajlaniw da`rejeleri boyinsha aldin`g`i orinlardi iyelese, jobali sistemada rawajlanip kelgen ma`mleketler keyingi orinlardi iyelep kelgen. Sonliqtanda g`a`rezsizlikke erisken ma`mleketler o`z rawajlaniw jolinda bazar ekonomikasina bag`dar alip, o`zlerinin` o`tiw kontseptsiyalarin islep shig`ip, o`z jolin tan`lap aladi. Bazar ekonomikasina o`tiw uzaq da`wirdi talap etedi.

O`zbekstan Respublikasi o`z g`a`rezsizligin qolg`a kirgizgennen son`, demokratiyalik, adamgershilikli, huqiqiy ja`miyet quriw jolinda bazar ekonomikasina o`tiwdi maqset etti ha`m bul jolda o`zine ta`n o`zgesheliklerdi esapqa alip basqishpa - basqish o`tiwdi tan`lap aldi. Bul jolda bazar reformalarin o`tkerip atir.

**Bazar reformalari - bul xaliqtin` qatnasiwinda, ma`mleket ta`repiyen islep shig`arilg`an, bazar qatnasiqlarin qa`liplestiriwge qaratilg`an ilajlardin` ma`mleket qadag`alawinda a`melge asiriliwi.** Reformalardi o`tkeriwden aldin bazar ekonomikasina o`tiw kontseptsiyasi yag`niy teoriyalik modeli do`retiledi. Bul kontseptsiyada jan`a ekonomikag`a o`tiwdin` uliwmalik ta`repleri ha`m milliy

o`zgeshelikleri ko`rsetiledi ha`m reformalardin` tiykarig`i bag`darlari belgilenedi.

O`zbekstan Respublikasinda ekonomikaliq reformalardi (bazar reformalarin) a`melge asiriwdin` tiykarig`i bag`darlari to`mendegilerden ibarat:

1. Menshik qatnasiqlari reformasi.
2. Agrar reforma.
3. Finans - kredit sistemasinin` reformasi.
4. Basqariw sistemasin reformalaw ha`m bazar infrastrukturasin jaratiw.
5. Sirtqi ekonomikaliq baylanislar reformasi.
6. Sotsialliq reformalar.

Bul reformalardin` izbe - izligi, o`tkeriw usillari ha`m mu`ddetleri ha`r qiyli boladi. Biraqta reformalardin` ekonomikanin` barliq ta`replerine tiyisli boliwi, olardin` ekonomikaliq qatnasiqlarda teren` o`zgeris jasaw za`ru`rligi bazar reformalarinin` uliwmalig sha`rti esaplanadi. Bazar reformalari kompleksli xarakterde bolip, olar ekonomikanin` barliq tarawlarinda o`tkeriledi.

O`zbekstanda ekonomikaliq reformalar ekonomikanin` barliq tarmaqlarinda basqishpa - basqish a`melge asirilip atir. Reformalardin` birinshi basqishinda kishi menshiklestiriw protsessi o`tkerilip, menshiktin` ha`r qiyli formalarina tiykarlang`an ko`p ukladli ekonomika tiykarlari du`zildi, sonday-aq bazar infrastrukturasinin` bir qatar elementleri qa`liplestirildi. Na`tiyjede ekonomikada bir - biri menen erkin ba`seki gu`resine tu`setug`in da`slepki xojaliq sub`ektleri ha`reket ete basladi. Ko`plegen ma`mleketlik mu`lk ob`ektlari konkurs tiykarinda auktsionda satilip, menshiktin` basqa formalarina o`tkerildi. Al, reformalardi ekinshi basqishinda menshiklestiriw protsessi dawam etip, iri menshiklestiriw ha`m aksionerlestiriw protsessi o`tkerilip atir. Da`slep jabiqliq tu`rdegi son`inan ashiqliq tu`rdegi aksionerlik ja`miyetler du`zildi. Bul jumislar menen shug`illaniwshi da`slep mu`lk komiteti, son`inan biznes oraylari sho`lkemlestirildi.

2.2. Respublikada bazar reformalarin a`melge asiriw ha`m onin` tiykarg`i bag`darlari

O`zbekstanda bazar ekonomikasina o`tiw kontseptsiyasi ha`zirgi zaman ekonomikaliq teoriyalari menen baylanisli. Bul kontseptsiya komandaliq ekonomikaliq sistemadan bazar ekonomikasina o`tiwdin` nizam - qag`iydalari ha`m onin` O`zbekstandag`i o`zgesheliklerine ta`n ilimiy ko`z - qaraslardin` toplanan ibarat. Bul kontseptsianin` payda boliwi O`zbekstan Respublikasinin` siyasiy g`a`rezsizliginin` qolg`a kirgiziliwi menen baylanisli.

G`a`rezsizlik jag`dayinda O`zbekstan o`z rawajlaniw jolin tan`lap, onin` kontseptsiasin jaratiw imkaniyatina iye boldi. Bul kontseptsiya O`zbekstan Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovtin` miynetlerinde, maqalalarında, ma`mleket Oliy Ma`jilisi qabil etken qarar ha`m nizamlarda ha`r ta`repleme islep shig`ildi. Bul kontseptsiya uliwmalasqan ta`rtipke I.A.Karimovtin` **“O`zbekstan bazar qatnasiqlarina o`tiwdin` o`zine ta`n joli”, “O`zbekstan ekonomikalıq siyasat-tin` basli bag`darları”** ha`m tag`i basqa miynetlerinde bayan etilgen. Bul kontseptsiyani milliy g`a`rezsizlik teoriyasinin` ajiralmas bo`legi dep qaraw za`ru`r. Sebebi ekonomikani rawajlandirmay turip milliy g`a`rezsizlikni ta`miyinlew mu`mkin emes. O`zbekstan ushin en` basli jol ha`m maqset ekonominikasi rawajlang`an xalqi abadan jasaytug`in, insan huqıqlari toliq ta`n alinatug`in demokratiyalıq ja`miyet quriwdan ibarat.

Du`n`ya ta`jiriybesi da`liyllep ko`rsetkenindey ekonomikalıq ko`teriliw ushin bazar qatnasiqlarina o`tiw en` basli jol. **“Du`n`ya tsivilizatsiyasi ja`miyetlik rawajlanıwdin` sapa jag`inan jan`a jollarin islep shiqti, retlestirilgen bazar ekonomikasi mine usi jolg`a tiykar etip aling`an”.**

I. Karimov, biraqta bul joldin` barlıq jerde o`zine ta`n o`zgeshelikleri bar ekenligin atap o`tti. O`zbekstan kontseptsiyasi mine usinnan kelip shig`adi ha`m bazar ekonomikasına o`tiwde o`z jolınin` bar ekenligine tiykarlanadi. Bul jol bazar ekonomikasın, O`zbekstannin` o`zine ta`n jag`dayların esapqa alg`an halda izbe - izlik penen qa`liplestirip bariwin, og`an a`ste - aqirin, basqishpa - basqish, xalıqtı

sotsiallıq qorg`ap barip, sotsiallıq turaqlılıqtı ta`miyinlew arqalı o`tiwdi an`latadı.

Bazar ekonomikasına o`tiw kontseptsiyasi sol ekonomikanin` tiykarig`i belgilerin ilimiy sa`wlelendirgen halda, olardı qa`liplestiriw jolların jaratıp beredi.

O`zbekstannin` o`z jolin tan`lawi real sotsial - ekonomikalıq jag`daydan kelip shig`adi, bul ob`ektiv za`ru`rlik.

O`zbekstan ta`biyiy resurslarg`a bay ma`mleket, onin` ekonomikasında paxta-shiliq u`lken orin iyeleydi. O`z gezeginde bul ko`p resurslardın` barlıg`i O`zbek-

standi investitsiya ushin qolay ma'mleketke aylandirdi. O'zbekstannin bazarg'a o'tiw kontseptsiyasinda O'zbekstannin ha'r ta'repleme o'zgeshelikleri:

- **birinshiden**, ma'mlekettin o'zine ta'n o'zgeshelikleri esapqa alinsa,
- **ekinshiden**, bazar qatnasiqlarina o'tiwde toplang'an tariyxiy ta'jiriybeni bizin jag'dayimizda qollaw za'ru'rliги ko'zde tutiladi. **"Bizin tiykarg'i ko'z - qarasimiz dep jazdi I.Karimov, - du'n'ya ta'jiriybesi ha'm o'z praktika-mizdan aling'an paydali ta'jiriybelerdi esapqa alg'an halda, o'zimizdin sotsial - ekonomikalig rawajlaniw jolimizdi tan'lap aliwdan ibarat"**.

2.3. Bazar qatnasiqlarina o'tiw protsessinde makroekonomikalig tuwraqlilikqa erisiw waziypalari

O'zbekstanda bazar ekonomikasina o'tiw joli sotsialliq bag'darlang'an bazar ekonomikasini qaliplestiriwge qaratilg'an. Bul joldi a'melge asiriwga, ekonomikani tu'pten reformalawga prezidentimiz I.Karimov ta'repinen islep shig'ilg'an a'hmiyetli bes printsip tiykar etip aling'an. **Bul printsipler:**

- **birinshiden**, ekonomikanin siyasatidan u'stemligini ta'miyinlew;
- **ekinshiden**, ma'mleket bas reformator boliwi tiyis;
- **u'shinshiden**, nizamlar u'stemligini ta'miyinlew;
- **to'rtinshiden**, ku'shli sotsialliq siyasat ju'rgiziw;
- **besinshiden**, bazar ekonomikasina basqishpa-basqish o'tiw.

Ekonomikanin siyasattan u'stemligi. Bul qag'iyda ekonomikalig xizmet ja'miyetlik turmistin birinshi tiykari ekenliginen kelip shig'adi. Ekonomika qanday bolsa ja'miyetlik turmistin barliq ta'repleri sog'an qarap rawajlaniwi tariyxiy da'liyillengen.

Ma'mleket bas reformator. Bul bazar ekonomikasina o'tiw ushin, za'ru'r bolg'an reformalar ken ja'miyetshiliktin qatnasiwinda ma'mleket islep shig'arg'an da'stu'rler tiykarinda, onin qatnasiwinda ha'm basshilig'inda a'melge asiriliwin bildiredi.

**Nizam u`stemligi.** Bul printsipl nizamlar aldinda ha`mmenin` birdey juwap-kershilikke tartiliwin, nizam ha`mme ushin birdey ekenligin, olardi ha`mmesinin` moyinlawin ha`m hu`rmet etiwini an`latadi.

Ku`shli sotsialliq siyasat ju`rgiziw. O`zbekstan kontseptsiyasinda xalqin` ken` qatlamlarin, en` aldi menen onin` mayip toparlarinin`, sotsialliq qorg`awdi ta`miyinlew ilajlarin ko`riw za`ru`r dep qaraladi.

Bazar ekonomikasina a`ste aqirin, basqishpa - basqish o`tiw. O`zbekstan Respublikasi o`zinin` ha`r ta`repleme o`zgesheligine tiykarlana otirip bul printsipti su`yenedi. O`tiw da`wirinde sistemanin` awir aqibetlerin jen`ip, erkin bazar ekonomikasina o`tiw za`ru`r.

Bul printsiplerdin` ha`r biri u`lken a`hmiyetke iye, biraq besinshi printsipti (basqishpa - basqish o`tiw) ayriqsha itibar beriw kerek. Sebebi tiyisli bolg`an huqiqiy tiykardi du`ziw, bazar infrastrukturasi jaratiw, adamlarda bazar ko`nlikpelerin payda etiw, jan`asha jag`daylarda isley alatug`in kadrlardi tayarlaw ushin O`zbekstan Respublikasi bazar ekonomikasina a`ste - aqirin, basqishpa - basqish, evolyutsiyaliq jol menen ekonomikalik reformalardi o`tkeriw arqali o`tip atir. Reformalardin` birinshi basqishinda bazar qatnasiqlarin qa`liplestiriwdin` huqiqiy tiykarlarin belgilewshi ju`zden ko`birek nizam hu`jjetleri qabil etildi, kishi menshiklestiriw a`melge asirilib, ko`p ukladli ekonomikanin` tiykarlari payda boldi, bazar infrastrukturasi bir qatar elementleri jaratildi, xojaliq ju`rgiziwdin` jan`a formalari qa`liplestirildi.

Ekinshi basqishta investitsiyaliq xizmetlerdi ku`sheytiw, teren` strukturaliq

o`zgerislerdi a`melge asiriw ha`m sonin` tiykarinda ekonomikalik o`siwdi ta`miyinlew, bazar qatnasiqlarin toliq qa`liplestiriw maqset etip qoyildi. Usi maqsetten kelip shig`ip Prezident I.Karimov o`zinin` "**O`zbekstan ekonomikalik reformalardi teren`lestiriw jolinda**" atli miynetinde ekinshi basqish ushin bir qatar waziypalardi belgilep berdi:

Birinshi waziypa - ma`mleket mu`lkin menshiklestiriw aqirina jetkeriw.

Ekinshi waziypa - o`ndiristin` pa`seyiwine shidam beriw ha`m makro-ekonomikaliq turaqliliqti ta`miyinlew.

**U`shinshi waziypa** - ekonomikanin` strukturaliq du`zilisin tu`pten o`zgertiw, shiyki zat jetkerip beriwden tayar o`nim islep shig`ariwg`a o`tiw.

Bul waziypalardi orinlaw ushin reformalardin` ekinshi basqishinda teren` o`zgerisler a`melge asirilib atir.

O`zbekstan Respublikasi bazar ekonomikasina o`tiwde o`z mu`mkinshiliklerine su`yenedi. Sebebi, **O`zbekstan - keleshegi ulli ma`mleket**. Bul haqqinda Respublika Prezidenti I.Karimov bilay dep ko`rsetti: **“O`zbekstan keleshegiulli ma`mleket dep tastiyoqlaw ushin barliq tiykarlar bar. Respublikada barliq na`rse: ta`biyiy bayliqlar, o`nimdarli jer, qu`diretli ekonomikaliq ha`m ilimiy-texnikaliq, insaniylik ha`m ma`deniy da`rejeler bar. En` a`hmiyetlisi - bul u`lkede miynet su`ygish ha`m ta`jiriybeli xaliq jasadı”**.

Respublikada mineral shiyki zatlardin` 95 tu`ri, 700 ka`ni bar. Orta Aziyadag`i gaz kondensati zapaslarinin` 74%, ko`mirdin` 55%, paxta tala-sinin` 75%, gidroenergetika resurslarinin` 14%, miynet resurslarinin` 40%, O`zbekstan u`lesine tuwra keledi. O`zbekstanda 30 altin ka`ni tabilg`an. Bul jerde du`n`yada en` sap altin alinadi, altin qazip shig`ariw boyinsha respublika du`n`yada aldin`g`i orinlarda turadi. Paxta jetistiriw boyinsha du`n`yada u`shinshi orinda turadi.

Bu`gingi ku`ni O`zbekstan du`n`yada ko`plegen aldin`g`i rawajlang`an elleri menen ha`r ta`repleme ekonomikaliq, siyasiy ha`m tag`i basqa qatnasiq-lardi a`melge asirip atir.

2.4. Bazar ekonomikasi sharayatindag`i ekonomikaliq monopoliya ha`m taraw ministirlikleri administrativlik jeke hakimligi.

Ba`seki (konkurentsia) erkin tovarlar islep shig`ariwshi (ka`rxanalar) ortasinda tovarlardi qolay sharayatta islep shig`ariw ha`m jaqsi payda keltiretug`in

bahada, ulken ko`lemde satiw gu`resti dawam etedi. Ba`seki tiykarg`i tovar islep shig`ariwshilardi erkin boliw ha`m o`z paydasi ushin gu`reske umtiliwdan ibarat. Ba`seki bazar ekonomikasın ha`reketlendiriwshi ku`sh bolip esaplanadi, sebebi ba`sekede jen`ip keliwi ushin islep shig`ariw ushin islep shig`ariw qa`rejetlernin kemeytiriw, tovar sipatin asiriw, tovar satiliwin qariydar ushin qolaylastiriw za`ru`r, keri jag`dayda tovarlardı pullap, ulken payda ko`rip bolmaydı.

Ba`seki gu`res jolin tan`law jag`inan hadal ha`m girram ba`sekige (qa`liplesken ha`m qa`liplespegen) boladi. Hadal ba`seki bazardag`i gu`reste qabil qiling`an, barliq maqul usillar menen bazar ha`reket normalarina tiykarlanadi. Girram ba`sekede qadag`an ha`m qa`ralang`an usillar, yag`niy qa`lbeki, ko`z boyawshiliq, so`zinde turmasliq, aldaw, ekonomikalıq ma`trlik, qopar-iwshiliq ha`m ha`tte fizikalıq zorliq kibi jinayatliq usillar qollaniladi. Bazar ekonomikalıq tek hadal ba`seki ta`n aladi. Ba`seke ekonomikani salamatlastiradi.

Jetilissen ba`seki tiykarında toliq sho`lkemlestirilgen bazar srukturasi to`mendegi sha`rtlerge boysiniwi lazim:

1. Bazardag`i ko`p mug`dardag`i satiwshilar (islep shig`ariwshilar) ha`m qariydarlar bolıwlig`i lazim.

2. Bazarg`a qoyilg`an tovar (o`nim) qa`riydarlar ko`z qarasinan ha`m barliq satiwshilar (islep shig`ariwshilar) ko`z qarasinan bir tu`rli bolıwi kerek. A`libette bul tovarlardın` a`melde bolıwi ju`da` kem ushiraytug`in jag`day. Ha`ttekei sipat ta`repinen, baha ta`repinen bir tu`rdegi tovarlar de qariydarlarg`a tu`rlishe ko`rinendi. Ma`selen:

- bazardın` uzaq jaqın jayda jaylasqanlig`i;
- xızmet ko`rsetiw da`rejesi (satiwshinin` mashqalasi);

- reklama ha`m tag`i basqa.

1. Bazarga erkin kiriw xa`m onnan shig`iw ushin tu`rli ko`rinistegi tu`siniklerdin` bolmaslig`i. Ha`zirgi waqıtta mine sonday jasalma tu`sinikler haqıyqattanda ko`p bolmaqta (jol qarejetleri, kishi ka`rxanalar ashiw shig`inlari,

litsenziyalar aliw, shiyki - zattin` jetispewshiligi, kredit sistemasinin` jetilispegenligi, infrastrukturani rawajlanbag`anlig`i ha`m tag`i basqalar).

2. Barliq bazardag`i jag`day tuwrisindag`i ken` mag`liwmattin` boliwlig`i, satiwshi (islep shig`ariwshi) ha`m bazar jag`dayi tuwrisinda toliq mag`liwmat aliwlig`i lazim.

3. Bazardag`i barliq qatnasiwshilardin` (satiwshilar, qariydarlar ha`m basqa) maqsetke muwapiq qatnasta boliwlig`i, olar ortasinda kelisilgen jag`daydag`i unamsiz ha`reket bolmaslig`i lazim.

Jetilispegen ba`seke tiykarinda sho`lkemlestirilgen bazar strukturasi to`mendegi ko`rinishlerde boliwi mu`mkin.

1. Monopoliya (**mono-u`stem, roleo-sataman**) ekonomikanin` birer tarawinda u`stem hu`kimdarliqti ko`rsetedi. Monopoliya islep shig`ariw qurallari, jumis ku`shi ha`m jaratilg`an o`nimler tiykarg`i bo`liminin` azshiliq ka`rxanalar, isbiler-men shaxslar yaki ma`mleket qolinda toplaniwi na`tiyjesinde payda boladi.

2. Monosoniya (**mono - u`stem, soniya - qa`riydar**) u`tem qariydardin` ma`lim tovar satip aliniwi tu`siniledi. Eger u`stem islep shig`ariwshi ha`m u`stem tutiniwshi bolsa, bul eki jaqlama monopoliya dep ataladi.

3. Oligopoliya – bir neshshe satiwshilardi (islep shig`ariwshilardi) bildiredi. Biraq oligopoliyani jetistiriwde ba`sekige tiykarlang`an bazar strukturasi baylanisi joq. Sebebi oligopoliyada bir neshe satiwshilar (islep shig`ariwshilar) kelisilgen halda tu`rli qarar qabil qiliwlari mu`mkin. Sonin` menen bir qatarda oligopoliyada bir neshe firmalar bolmag`anlig`i ushin taraw monopollastirilmag`an bolip esaplanadi.

Bizge ma`lim ha`r qanday ka`rxana (firmanin`) tiykarg`i maqseti payda mug`darin asiriwg`a qaratilg`an. Yag`niy ja`mi pul – tu`siminen firmani qiling`an

ha`reketinin` ayirim na`tiyjede aling`a`n paydani asiriwdan ibarat.

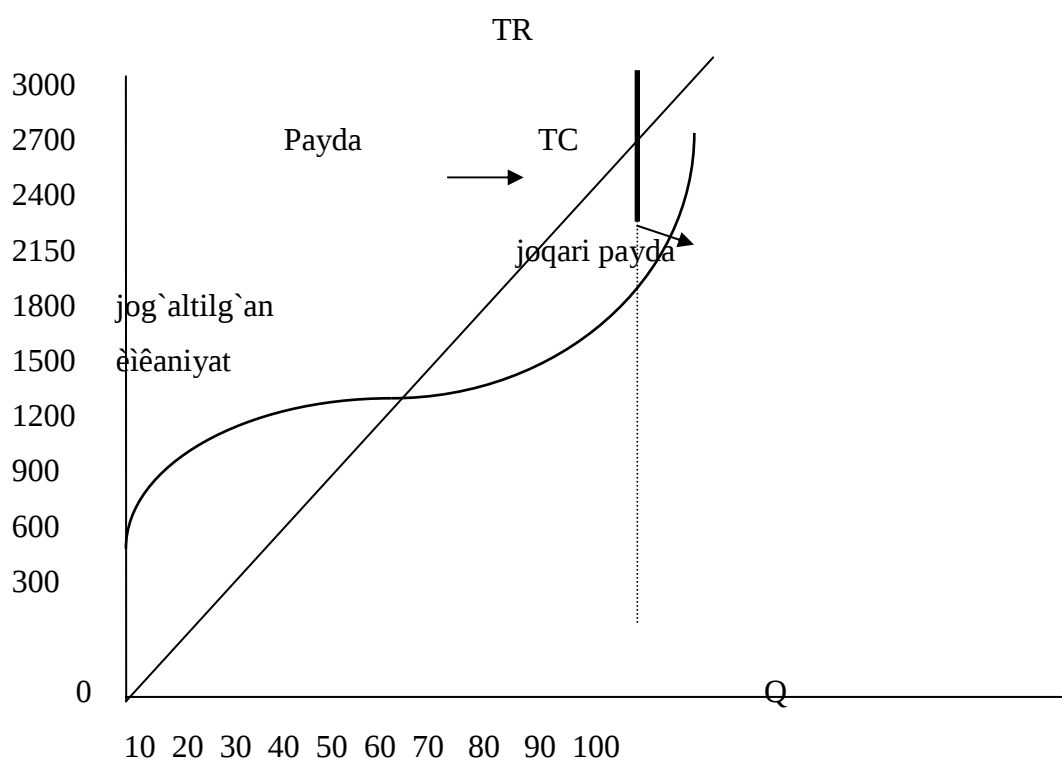
Jetisken (erkin) ba`seke da`wirinde ka`rxana (firmanin`) maksimum paydasin qaysi ko`lemdegi o`nim ta`minlew to`mendegi misalda ko`riwimiz mu`mkin.

Ja`mi da`ramat ha`m islep shig`ariw qarejetleri.

Islep shig`ariw o`nim ko`lemi Q	Ja`mi qa`rejet			+osim-sha qa`rejet MS	Ortasha qa`rejet			Rkk5s bolg`and a ja`mi da`ramat TR
	TFC	TVC	TC		MC	AVC	ATC	
0	1000	0	1000	---	--	---	--	0
15	1000	250	1250	16,7	66,7	16,7	83,4	525
40	1000	500	1500	10,0	25,0	12,5	37,5	1400
63	1000	750	1750	10,8	15,9	11,9	27,8	2205
76	1000	1000	2000	19,2	13,2	13,2	26,4	2660
85	1000	1250	2250	27,8	11,8	14,7	26,5	2775
30	1000	1500	2500	50,0	11,1	16,7	27,8	3150
91	1000	1750	2750	250,	11,0	19,2	30,2	3185

Tablitsa mag`liwmatlari tiykarinda to`mendegi grafikti siziwimiz mu`mkın.
Erkin ba`seke dwirindegi ka`rxana joqari paydasi.

TR, TC

Monopoliya sharayatina ortasha ha`m qosimsha pul tu`simi bir-birine tuwri

kelmeydi $MR < AR$ boladi. Bunda monopolist paydasin ko`beytiriw ushin  $MR = MC$  boliwi lazim. Biraq, qa`liplesken ba`seke sharayatinda pariqlip  $MR < P$  boladi. Joqaridag`ilardi anig`iraq tu`siniw ushin to`mendegi tablitsani keltiremiz.

Monopolistlik islep shig`ariw sharayatinda ja`mi, ortasha ha`m qosimsha pul tu`simi.

Baha (R)	O`nim mug`dari (Q)	Ja`mi pul tu`simi (TR)	Qosimsha pul tu`simi (MR)
10	5	50	---
9	6	54	4
8	7	56	2
7	8	56	0
6	9	54	-2

Tablitsadan ko`rinip turipti, monopolist ka`rxana (firma) ko`birek o`nim satiw ushin (5 tin` ornina 6 ) o`nim bahasin sol birlikte pa`seytiriwi lazim.

(10 sumg`a ornina 9 sum), sebebi bazar nizami sonday. Monopolist firma ja`ne bir birliktegi o`nimdi 9 sumg`a satadi biraq, bahani 1 sumg`a kemeytirip 5 birlikdtegi o`nimnen 5 sum kem da`ramat aladi. Onin` ushish monopolist firmanin` ja`mi da`ramati 9 sumg`a emes 4 sumg`a ko`beyedi bolg`ani. Bunnan to`mendegi juwmaqtı qiliw mu`mkin.

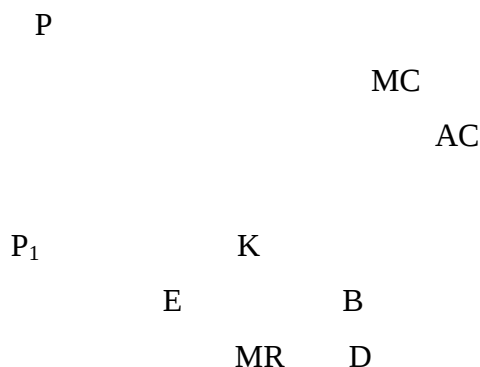
- Monopolist firma ushin qosimsha da`ramt (MR) ha`r dayim tovar bahasinan (R) pa`s (ortasha da`ramattan da AR)

$$MR < P / MR < AR$$

Sonin` ushin da MR iymek sizig`i talap sizig`inan (Ä) ba`rqulla to`mende boladi.

Monopolist firmanin` maksimum payda aliwi tochkasi.

Bul su`wrette MR ha`m $\dot{I}\ddot{N}$ siziqlari $\dot{A}$ tochkasinda kesisedi. Bul tochkada Q ko`lemdegi o`nim islep shig`ariladi. O`z na`wbetinde Q ko`lemidegi o`nim talap sizig`i ha`m talap bahasinin` (R) “K” tochkasi sa`ykes keledi. Baskasha qilib aytqanda talap “K” tochkasinda bolg`an monopolist firma o`nim mug`darin pa`seyttirw esabina qarejetti u`nemlep o`nimdi joqari satip payda aladi.

Joqaridag`ilardan juwmaq qilib aytiw mu`mkin:

1. Jetisken ba`seke sharayatinda payda mug`darin asiriw ushin firma tekg`ana bir faktordi-islep shig`ip atirg`an o`nim ko`lemin qa`dag`alaw qiladi.
2. Jetispegen ba`seke monopoliya sharayatinda payda mug`darin asiriw ushin monopolist firma eki faktordi-o`nim ko`lemi ha`m onin` bahasin qadag`alap turadi.

Joqaridag`i sorawlardi ko`rip shig`iwda biz: “sap jag`daydag`i monopolist ka`rxana (firma) ba`sekede bolmaydi ha`m bazardag`i bahani toliq qadag`alaydi” dep pikir ju`rittik. A`libete, sap jag`daydag`i monopolist ka`rxana-nada teoriyalik ta`repten sonday imkaniyatlar bar. Biraq ha`zirgi bazar ekonomikasi da`wirinde ayirim ka`rxanalardin` (firmanin`) toliq monopol huqiqina iye boliwilig`i a`meliy ta`repten bir qa`nsha bekkem. Sonin` ushin ha`r qanday monopol ka`rxana (firma) da ma`lim da`rejedegi ba`sekede boliwina tuwri keledi. Bug`an to`mendegi jag`daylar ma`jbur etedi:

1. Tarmaqta tap sonday monopol ka`rxana (firma) jo`nelisinde o`nim islep

shig`ariwshi ka`rxananin` kelip shig`iwi itimal.

2. Jan`aliqti qollaniwi ba`sekesi.

3. Orinbasar tovarlar ta`repinen bolatug`in ba`seke.

4. Sirt ma`mleketler o`nimleri menen bolatug`in ba`seke.

Joqaridag`i aytilg`an pikir ha`m juwmaqlar ayirim aling`an monopolist ka`rxanag`a (firmag`a) tiyisli. Biraq bizdi da`slepki sovet da`wirindegi ma`lket monopoliyasina bulardin` deyerli baylanisi joq ha`kimlik buyriq tiykarinda sho`lkemlesken ekonomikada u`sh ulken hu`qiqiy uliwmalastirilmag`an edi.

Mu`lk monopoliyasi, isbilermenlik xizmeti monopoliyasi ha`m sirtqi sawda monopoliyasi. Ma`mleket o`zinin` monopol hu`qiqqlarin tu`rli ko`rinistegi ministrlikler ha`m mekemeler ta`repinen a`melge asirg`an. Wa`zirlikler tekg`ana ka`rxanalar islep shig`ariw xizmetin qadag`alaw qilmastan, jan`a ka`rxanalardi ko`riw za`ru`rligi yaki joqlig`i, olardi jaslastiriw, olardi quwati ha`m sol kibi basqa ma`selelerdi de sheshedi.

2.5. Ba`seki jetiskenliklerinin` analizi

Ba`seki jetiskenligi analizinde bazardag`i u`les, o`nim sipati, marketing ushin qa`rejetler, ka`rxana u`lkenligi (razmer), bazardag`i u`lesi ha`m faktorlar analizlenedi.

Rentabellikke ta`sir etiwshi a`hmiyetli faktor bolip, bazar u`lesi esaplanadi. San jag`inan bul ko`rsetkishtin` baylanislilig`i sonnan ibarat, bazar u`lesin ha`r 30 protsentke o`siriw ushin rentabellik 3,5 protsentke o`sedi.

Paydag`a ta`sir etiwshi ekinshi faktor bolip o`nim sipati esaplanadi. Izertlewler soni ko`rsetedi, joqari sipat - bazarda joqari u`lesti saqlaw ushin isenimli kepillik bolip esaplanadi. O`nimdi differentsiatsiyasi (ha`r tu`rli) ha`m joqari sipatli o`nimdi bazarda joqari u`leske iye boliwinin` en` optimal variantlari bolip esaplanadi. Bul eki ko`rsetkish bazardag`i u`les ha`m o`nim sipati bir-biri menen o`z - ara tig`iz baylanisli bolip, birin biri toltiradi.

Marketing ushin ketken qa`rejetler menen o`nim sipati u`stinde aniq baylanisiliq bar. Sipati pa`s bolg`an o`nimlerge marketing ushin qarji jumsawg`a tiykar joq.

Rentabellik uliwma satiw ko`lemindegi marketing ushin qa`rejetler u`lesi ha`m o`nim sipatinin` o`z - ara ta`sirine baylanisli. O`nimi joqari sipatli boliwi marketing ushin sarplaniw qa`rejetler minimal bolsa da (aynalisqa qarag`anda 6 protsent ta`rtibinde) joqari payda aliwg`a kepillik beredi.

Ka`rxana paydasi ka`rxana u`lkenligi (o`lshemi) menen o`z - ara baylanisililig`i boladi. Iri ka`rxanalar (strategik xojaliq zonalari menen shug`illaniwshi) u`lken paydag`a iye boladi. Kishi ka`rxanalar bolsa, jaqsi na`tiyjelerdi ko`rsetip, onin` abzallig`i tar bazardi arnawli tovarlar menen ta`miyinlew mu`mkinshiliginen ibarat.

Ka`rxana paydasi bazardag`i u`les kombinatsiyasinan tartip, ilimiy izertlew ha`m islep shig`ariw qa`rejetleri menen baylanisli. Bazar ekonomikasi jag`dayinda ko`plegen ka`rxanalar xizmeti soni ko`rsetedi, bazarg`a joqari u`leske iye bolg`an ka`rxanalar bunnan joqari payda alip ilimiy islep shig`iwg`a qa`rejetler kiritiwi mu`mkin. Kishi ka`rxanalar bazarda kishi u`leske iye bolg`an ka`rxanalar bolip, ilimiy izertlew ushin u`lken qarjig`a iye bolmag`an jag`dayda olar izertlew ha`m islep shig`iwg`a o`z qa`rejetlerin u`nemlep, litsenziya boyinsha o`nim islep shig`iwg`a ma`jbu`r. Joqari bahali texnologiya eger jan`a o`ndiris quwatin toliq ta`miyinley almasa, iri ka`rxanada paydanin` azayip ketiwine alip keledi. Anologiyaliq is kapital qoyilmalar menen de baylanisli. Jag`daydan shig`iwdin` basqa joli zamanago`y texnologiya ijarasi (lizing) bolip esaplanadi, o`z qa`rejetlerin u`nemlep basqa jeterli abzalliqclarin beredi. Jan`a texnologiya sipatli o`nim islep shig`ariwdi ta`miyinleydi, o`z gezeginde bazardag`i u`lestin` o`siwine alip keledi.

Ka`rxana xizmetin analizlew o`ndiris xizmetin ja`nede jetilistiriw ushin programma islep shig`ariwg`a alip keledi.

Bap - III. Ba`seki ha`m bazar ekonomikasi temasin oqitiw metodikasi

3.1. Ba`seki ha`m oni mekteplerde oqitiwdin` u`lgi jo`basi

Bul temani oqitiw ushin orta mekteplerdin` 8- klasslarinda 1 saat ajratilg`an.

Temag`i materiallardi oqiwshilardin` u`yreniwi na`tiyjesinde oqiwshilar to`mendegi bilim, ta`jriybe ha`m ko`nlikpelerge iye boladi:

- ba`sekinin` bazar ekonomikasinda tutqan ornin an`lap jetiw;
- ba`sekinin` tu`rlerin ajiratip ko`rsetiw;
- ba`seki ortalig`in ju`zege keltiretug`in sha`rt – sharayatlarin biliw;
- bazarlardi monopoliyalastiriw da`rejesine qa`ray tu`rlerge ajiratip aliw ha`m misallar keltirip biliw;
- monopoliyag`a qarsi gu`res qurallarini biliw;
- bazar ekonomikasinin` o`zine ta`n o`zgeshelikleri menen tanisiw ha`m olardin` a`hmiyetin an`lap jetiw;
- bazar ekonomikasinin` artiqmashiliqlari, kemshilikleri ha`m unamsiz ta`replerin talqilaw;
- bazar ekonomikasinin` payda boliw tariyxin biliw;
- aralas ekonomikanin` bazar ekonomikasina salistirg`anda artiqmashilik-larin bahalap biliw;
- O`zbekstannin` bazar ekonomikasina o`tiwinin` tiykarg`i bes printsipinin` ekonomikalig`i ma`nisi tu`sinip jetiw;
- O`zbekstanda alip barilip atirg`an bazar ekonomikasini biliw.

Temani oqitiw maqsetinde to`mendegi ta`rtipte u`lgi oqiw is jo`basin du`zip alamiz

I. Temada ushirasatug`in taza tayanish atamalar

**Ba`seki** - bazar sub`ektleri arasinda qolayli imkaniyatlarin qolg`a kiritiw ha`m qolayli jumislarina iye boliwi ushin alip barilatug`in gu`res.

**Ba`seki** – bazar qatnasiqlari ma`plerinin` bir – birine qarsi keliwinen o`z - ara gu`res.

**Nirq qurallarisiz ba`sekilesiw** - tovar nirqin o`zgertpesten onin` sapasin jaqsi-law, reklamani ku`sheytiw siyaqli faktorlar arqali ba`sekileslerge ta`sir ko`rsetiw.

**Nirq qurallari arqali ba`sekilesiw** - tovardin` nirqin tu`siriw yaki arttiriw ja`rde-minde ba`sekileslerge ta`sir ko`rsetiw.

Ba`sekinin` formalari - tarawlar ishindegı ba`seki, tarawlar arasındag`ı ba`seki, erkin ba`seki, monopoliyalasqan ba`seki, taza monopoliyalıq ba`seki ha`m oligo-poliyalıq ba`seki.

Monopoliya - bazardag`ı u`stemlik, basqa bazar qatnasiqlarina o`z u`stemlik-lerin ko`rsetiw mu`mkin.

Baha - tovarlardin` ma`pliligi ha`m onin` qunin bahalawshi qural.

Bahanin` tu`rleri - erkin, standart, sha`rtnama, demping, usaqlap satiw, ko`tere satiw bahalari.

**Jetkilisken ba`sekide** - ko`p sandag`ı o`ndiriwshi ha`m tutiniwshilar qatnasip, olardin` hesh biri bazardin` jag`dayına o`z ta`sirin ko`rsetiw imkaniyatına iye bolmaydı.

**Oligopoliyalıq ba`seki** - az sandag`ı firmalar arasinda boladi.

**Taza monopoliyalıq ba`seki** - bunda tek bir g`ana firma u`stemlik etedi.

Tarawlar arasındag`ı ba`seki - ha`r tu`rdegi tarawg`a kiriwshi o`ndiriwshiler arasinda bolip, ol kapitaldin` bir tarawdan ekinshi tarawg`a o`tiwinde sa`wlelenedi.

**Tarawlar ishindegı ba`seki** - bir tarawg`a kiriwshi yamasa bir tu`rdegi o`nim islep shig`ariwshi ka`rxanalar arasinda boladi.

II. Buni este saqlan'!

- **Adam Smit (1723 - 1790)** - Ulli Angishan ekonomisti, bazar ekonomikasi teoriyasinin` tiykarin saliwshi.

- Ulli ekonomist alim Adam Smit ne sebepten ba`sekini ekonomikanin` «ko`rinbeytug`in qoli» dep atag`an?

- Ba`sekisiz bazar ekonomikasi boliw mu`mkin emes.

- Satiwshilar ortasindag`i ba`seki tovar nirqinin` kemeyiwine, al qarriydarlar ortasindag`i baseki bolsa tovar nirqinin` artiwina alip keledi.

III. Bul haqqinda oylap ko`rin`!

1997-jilda AQSh Adillik Ministriligi qasindag`i antimonopoliya komiteti belgili «Microsoft» firmasin Erkin ba`seki qag`iydalarin buzg`an-liqta ayiplap sudqa berdi. Firma du`n`yanin` ko`plegen ma`mleketlerinde qollanip atirg`an «Windows - 95» operatsiyaliq sistemasina o`zinin` jan`a komp`yuter bag`darlamalarin bekkem baylanistirip qoydi. Sonday-aq basqa firmalardin` bag`darlamalari da olardan sipat jag`inan qalispaytug`in edi. Bunin` menen «Microsoft» firmasi ba`sekinin` qaysi printsiplerin buzg`an dep oylaysiz?

IV. Jedellestiriwshi sorawlar ha`m tapsirmalar

Aytayiq, siz «**Kafolat serviz**» ustaxanasinin` iyesisiz. Kishi qalada sizin` ka`rxanan`izdan basqa ja`ne avtomobillerge texnikaliq xizmet ko`rsetiwshi «**Avto-serviz**» ha`m «**Avto-Usta**» jeke menshik ustaxanalarida xizmet ko`rsetedi. Belgili, ortan`izda ba`rhama ba`seki bolip, ha`r bir ka`rxana ko`birek klientlerdi o`zine qaratqisi keledi ha`m klientlerge ha`r qiyli qolayliqlardi usinis etedi.

To`mendegi ko`rsetilgen jag`daylarda siz o`z o`nimin`izdi saqlap qaliw ushin qanday jol tutqa`n bolar edin`iz? Qararin`izdi tiykarlan`.

**Birinshi jag`day.** «Avtoserviz» kishi ustaxanasi klientlerdi o`zine qaratip aliw ushin avtomobillerge xizmet ko`rsetiw haqisin 10 protsentke tu`sirdi. (Bul jag`day ekonomikada nirqlar qurali arqali ba`sekilesiw dep ataladi).

**Ekinshi jag`day.** «Avto-Usta» ka`rxanasi jergilikli radio ha`m televideniya

arqali o`z reklama ha`m dag`azalarin baslap jiberdi.

U`shinshi jag`day. Jaqinda usi kishi qalada «O`z DEWavto» qospa ka`rxanasin jan`a texnikaliq xizmet shaqapshasin ashti. Bul ka`rxanalar arasinda klientler ushin gu`res - ba`sekisin ku`sheytip jiberdi. «O`z DEWavto» qospa ka`rxanasinda ornatilg`an jan`a stanoklar miynet o`nimdarlig`in ha`m on`lawdin` sapasin arttirip jiberdi. Shaqabshada klientlerge 6 ayliq kepilliklerden xizmet ko`rsetiw en`gizildi.

V. Tema boyinsha qisqasha lektsiya teksti

5.1. Ba`seki ha`m onin`ma`nisi

Resurslardan` jetispewshiligi aqibetinde bazar qatnasiwshilarinin` ma`pleri bir-birine qarsi ushirasadi ha`m olar arasinda o`z - ara gu`res – **ba`seki** payda boladi. Ha`r bir satiwshi ko`birek tovar satip, ko`birek payda aliwdan ma`pdar bolatug`inlig`i belgili. Olardin` bul ma`pleri bazarda bir - birine qarsi keledi ha`m satiwshilar arasinda ba`seki kelip shig`adi. Islep shig`ariwshilar shiyki zat ha`m basqa resurslardi imkani barinsha arzan satip aliwg`a ma`pdar. Olardin` qariydar sipatinda bul ma`pleri resurslar bazarinda o`z - ara qarsi keledi. Na`tiyjede, islep shig`ariwshilar arasinda gu`res – ba`seki payda boladi.

Ba`seki ortalig`inin` ju`zege keliwi ushin to`mendegi sha`rt - sharayatlar boliwi kerek:

- bazarda islep shig`ariwshi firmalar ha`m qariydarlardin` ko`p boliw;
- firmalar belgili bir tu`rdegi tovar islep shig`ariwg`a qa`niygelesken boliwi kerek;
- tovaridin` bazar nirqina hesh bir firmanin` ta`sir o`tkere almaytug`in boliwi;
- basqa ba`sekiles firmalardin` bazarg`a kiriwi ushin hesh qanday da tosqinliqlar bolmawi.

5.2. Satiwshilar arasindag`i ba`seki

Qandayda bir tovaridin` satiyashilari qariydarlardi o`zlerine qaratiw ha`m ko`birek payda aliw maqsetinde o`z - ara ba`sekige tu`sedi. Bunday ba`seki,

a`sirese tovardin` usinis mug`dari og`an bolg`an talap mug`darinan artiq bolg`anda anig`raq ko`riniste boladi. Bazarda usi tovardan kereginen artiq ko`lemde usinis

etiledi. Tovarlar tekshelerde (prilavkalarin` tekshelerinde) o`tpoy turip qaladi. Bul jag`dayda satiwshilar tovardin` nirqin tu`siriw, reklamani ko`beytiw, tovar sipati, dizayni ha`m qariydarlarg`a sawda xizmetin ko`rsetiwdi jaqsilaw siyaqli jollar menen oz-ara ba`sekige tu`sedi. Bunday ba`sekiden qariydarlar ha`m uliwma alg`anda barliq tutiniwshilar payda ko`redi. Ba`sekinin` bul tu`rine keyingi temada ha`r ta`repleme toqtaymiz.

5.3. Qariydarlar arasindag`i ba`seki

Qariydarlar da belgili bir tovardi satip aliw ushin o`z - ara ba`sekilesedi. Bunday ba`seki, a`sirese tovardin` usinis mug`dari og`an bolg`an talap mug`darinan az bolg`anda anig`iraq ko`zge taslanadi. Bazarda tovardin` az mug`darda usinis etiliwi, tovardin` qitshilig`in keltirip shig`aradi. Tovar di satip aliw ushin qariydarlar na`wbette ku`tip turadi. Al, na`wbette turiwlarin` payda boliwi qariydarlardin` o`z-ara ba`sekisinen derek beredi. Bunday ba`seki ta`sirinde nirqlar ko`teriledi, tovardin` sipati tu`sedi, xizmet ko`rsetiw bolsa to`menleydi.

5.4. Satiwshi menen qariydar arasindag`i ba`seki

Satiwshi menen qariydar arasindag`i ba`seki joqaridag`ilardan parqi boladi. Olar arasindag`i ba`seki satiwshi ha`m qariydar ta`replerinen bir - birine qarama-qarsi ekenliginde ko`rinedi. Qariydarlar, o`z tovarina joqari nirq belgilegen satiwshi menen onnan bul tovardi satip aliwi menen ba`sekilesedi. Satiwshilar tovarin to`men nirqta satip almaqshi bolg`an qariydar menen, ogan bul tovarin satpawi menen ba`sekide boladi.

5.5. «Kim ziyat?» sawdasi – auktsion

«Kim ziyat?» sawdasi – satiwshi yaki arnawli da`lda`lshi firma ta`repiyen uyimlastirilatu`g`in sawda o`tkeriw boladi. «Kim ziyat?» sawdasinda ne, qayjerde, qansha, qanday baslang`ish nirqta satiliwi qariydarlarg`a aldinan dag`azalanadi. Tovar di satip aliw paytinda bolg`an qariydarlar auktsiong`a qatnasiw vzosin to`legennen so`n, dag`azalang`an ku`ni belgilengen orinda olardin` qatnasiwinda

auksion baslanadi. Auktsionshi ha`r bir «**lotti**» (**but**, siyinatug`in adam) yag`niy auktsiong`a qoyilg`an tovar, onin` mug`dari ha`m baslang`ish bahasin dag`aza-

laydi. Bunnan son`, qariydarlar olarg`a aldinnan belgilengen nomerlerin ko`terip, tovardi joqariraq bahada satip aliw niyeti bar ekenligin baqirip aytadi.

Auktsionshi ha`r bir bahani baqirip u`sh ma`rte aytip sanay baslaydi. Usi waqitta Kim bolsa da birew ja`ne de joqariraq bahani aytsa, sanaw ja`ne qaytadan baslanadi ha`m tag`i basqa. Sawda en` joqari nirqta satip almaqshi bolg`an jalg`iz qariydar aniqlang`ang`a shekem dawam etedi. Aytin`izshi, «**Kim ziyat?**» sawdasin qanday ba`seki tu`rine kiritiw mu`mkin.

VI. Bilimin`izdi sinap ko`rin`!

1. Ba`seki ekonomikag`a unamsiz ta`sir ko`rsetedi, sebebi ba`seki sebepli ko`p firmalar sinadi, ha`mmenin` tu`sinigi buziladi, bir qalipke baratirg`an iskerliktin` barisi o`zgeredi, firmalar bir - birine dushpan bolip qaladi, uliwma aytqanda, ko`birek payda ko`riw maqsetinde adamlar nelerge qol urmaydi deysiz. Siz bul pikirge ne aytasiz?

2. Ne sabepten, bazar ekonomikasi sharayatinda, ba`seki ekonomika rawajlanbaydi?

3. To`mendegiler o`z tarawlarindag`i qarsilaslar menen qanday jollar menen ba`sekilesedi:

- a) go`sh jetistirip atirg`an fermer xojaliqlari;
- b) erler ko`yleklerin satip atirg`an fabrika;
- v) ha`r tu`rli xizmetler ko`rsetip atirg`an bankler.

4. Islep shig`ariwshilar (satiwshilar) arasindag`i ba`seki na`tiyjesinde tutiniwshilar qanday payda ko`redi? Misallarda tu`sindirin`.

5. Ba`seki protsessinde satiwshilar o`z tovarinin` nirqin nenin` esabinan to`menletedi?

6. Nahan ba`seki usillarina misallar keltirin`.

7. Orylasqan rejeli ekonomikada ne ushin ba`sekige talap bolmaydi?

VII. Test

Berilgen sorawlarg`a ma`nisi jag`inan en` durisham toliq juwapti belgilen`.

1. Nadurisin tabin`. Taza ba`seki bazarinda:

- a) satiwshi tovar nirqin o`zi qalegeninshe o`zgerte almaydi;
- v) satiwshilar arasinda ba`seki bar boladi;
- d) satiwshi tovar nirqin qalegeninshe o`zgerte aladi;
- e) satiwshilar saninin` keskin artip ketiwi tovarlartnirqinin` tomenlewine alip keledi.

2. Oligopolistlik bazarda:

- a) satiyashi birew boladi;
- v) tovar ha`r tu`rli boladi;
- d) nirqti tiykarinan iri ha`m kishkene firmalar belgileydi;
- e) Basqa satiwshilardin` bazarg`a kirip keliwine tosqinliq bolmaydi.

3. Monopolistlik ba`seki bazarinda:

- a) bir tu`rli tovarlar satiladi;
- v) monopolist satiwshilar ko`p bolip o`z-ara ba`sekiles boladi;
- d) satiyashilar birew boladi;
- e) qariydarlar birew boladi.

4. Satiwshilar ba`sekisi na`tiyjesinde:

- a) tovar nirqi artadi;
- v) tovar tu`rleri ko`beymeydi;
- d) tovar nirqi tu`sedi;
- e) tovar sapasi to`menlep ketedi.

5. Tovarg`a degen talap mug`dari usinis mug`darinan joqari bolg`anda, kimler ortasinda ba`seki ju`zege keledi.

- a) qariydarlar;
- v) satiyashilar;
- d) satiyashilar menen qariydarlar;
- e) islep shig`ariwshilar menen qariwdarlar.

JUWMAQ HA`M USINISLAR

Bazar ekonomikasi - bunda erkin tovar - aqsha qatnasiqlarina tiykarlang`an ha`m olarg`a ta`n bolg`an nizamlar menen basqarilatug`in ekonomika. Bul ekonomikada ha`r bir xojaliq sub`ektlari tiykarg`i ekonomikalik mashqalardi:

- **Neni?**

- **Qalayinsha?**

- **Kimler ushin?** sorawlarin o`z qa`lewleri boyinsha sheshedi.

Bazar ekonomikasi o`zine ta`n belgilerge iye. Onin` en` a`hmiyetli belgisi bolip - ekonomikalik plyuralizm, yag`niy menshik formalarinin` ko`p tu`rliligi ha`m xojaliq ju`rgiziwdin` ha`r tu`rli usillarinin` ha`reket etiw bolip tabiladi.

Bazar ekonomikasi erkin ekonomika bolg`anliqtan ol ekonomikalik monopolizmdi biykarlaydi.

**Ekonomikalik monopolizm – bul ka`rxana, birlespe, ma`mlekettin` uliwma ekonomikasinda yaki onin` bir tarawinda hu`kimdarliq etiw.** Ekonomikalik o`siwge qaray bag`dar aliw ushin monopoliyag`a shek qoyip, erkin ba`seki gu`resin rawajlandiriw kerek.

Bazar ekonomikasinda ba`seki a`hmiyetli rol` atqaradi. Sebebi ol bazar ekonomikasin ha`reketke keltiriwshi tiykarg`i ku`sh esaplanadi. Ba`seki ekonomikani ta`rtipke saliw ha`m qadag`alawshi qural sipatinda da xizmet etedi. Onin` ja`rdeminde ekonomikalik o`siw ju`z beredi ha`m bazar sapali o`nimler menen toltiriladi.

O'zbekstan Respublikasida alip barilip atirg'an ekonomikalik reformalardin' en' tiykarg'i bag'darlarinin' biri bahalardi erkinlestiriw bolip, oni basqishpa-basqish a'melge asiriw na'zerde tutilg'an.

Bazar ekonomikasinin' en' tiykarg'i sha'rtlerinin' biri ba'seke bolip tabiladi. Sebebi ba'seke o'ndiristi rawajlandiriw, o'nimnin' sapasin jaqsilaw, oni o'ndiriw ushin jumsalatug'in shig'inlardi u'nemlew din' tiykarg'i qurali bolip esaplanadi.

Prezidentimiz I.A.Karimov o'zinin' miynetilerinde **“Ba'seki - bazardin' tiykarg'i sha'rti, onin' nizami. Ba'seke bolmasa, bazar ekonomikasin rawajlandirip bolmaydi”** dep, ba'sekenin' bazar ekonomikasi jag'dayinda en' a'hmiyetli qurali ekenligin da'liyilleydi.

Ba'seki - bul xojaliq ju'rgiziwshiler arasinda o'ndiris jag'daylarina ha'm sawda orinlarina iye boliw ushin alip baratug'in gu'res bolip tabiladi.

A'lbette, ha'r bir o'ndiriwshi resurslarin arzan bahada satip aliwg'a ha'm o'ndirgen o'nimlerin qimmat bahalarda satiwg'a ha'reket etedi. Tutiniwshilar bolsa tovarlarin o'zine qolayli bolg'an bahalarda satip alip ha'm onnan ko'birek ma'p ko'riwge ha'reket etedi.

O'ndiriwshiler arasinda ba'seke boliw ushin bir tu'rde o'nim o'ndiriwshiler sani ko'p bolivi kerek.

Ba'sekinin' ekonomikalik tiykarinda o'ndiriwshiler erkin boliwleri yag'niy xojaliq ju'rgiziwshiler biyg'a'rez boliwleri kerek.

Ba'sekini alip bariw eki usil ja'rdeminde ju'rgiziledi: **baha ja'rdeminde ha'm bahani o'zgertpey turip ba'sekilesiw.**

Baha ja'rdeminde ba'sekelesiw o'zinin' qarsilaslarina qarag'anda bahalardi o'zgertip, pa'seyttiriw joli menen alip baradi. Usi jol menen olar o'z qarsilaslarin bazardan qisip shig'aradi. Biraq bahani to'menletiw din' de o'z shegarasi bar, sebebi bahani ha'dden tisqari to'menletkeni menen o'ndiriwshiler ushin jaqsi emes, sebebi olar bankrotqa ushirawi mu'mkin. Sonin' ushin bazar ekonomikasi jaydayinda **bahani o'zgertpey turip ba'sekelesiw** usilinan ko'birek paydalaniladi.

Bunda o`nimnin` sapasin jaqsilaw, olardin` xizmet ko`rsetiw mu`ddetlerin uzaytiw, biypul ma`sla`ha`tler beriw ha`m sol tovardi satip aliwda tutiniwshilarg`a qolayli jag`daylar jaratip beriw arqali alip bariladi.

Bazar ekonomikasina o`tiw sebeplerinen bir ka`rxanalar, isbilermenler ba`seki gu`resin arenag`a keltiriwden ibarat. Ba`seki bazar ekonomikasin ha`reketlendiriwshi ku`sh bolip esaplanadi. Ba`seki gu`res jolin tan`law ta`repien hadal ha`m g`irram ba`sekige bo`linedi.

Jetilispegen ba`seki tiykarinda sho`lkemlestirilgen bazar strukurasi to`mendegi ko`rinislerde boliwi mu`mkin:

- a) Monopoliya;
- b) Monopsoniya;
- v) Oligapoliya;

Bul u`sh ko`riniste bazardi basqaradi, o`nim, baha, bahani olar belgileydi. Jetilissen ba`seki sharayatinda payda mug`darin asiriw ushin ka`rxana tekg`ana bir g`ana a`meldi iyelep shig`aratug`in o`nim ko`lemin qadag`alasa, jetilispegen ba`seke, yag`niy monopoliya sharayatinda payda mug`darin asiriw ushin monopolist firma eki faktordi o`nim ko`lemi ha`m onin` bahasin qa`dag`alaydi.

Bazar ekonomikasi sharayatinda xizmet ju`ritip atirg`an monopol ka`rxana da ma`lim mug`darda ba`sekide qatnasadi. Buni to`mendegi jag`daylar ma`jbu`r etedi:

- a) Tarawda tap sonday o`nim islep shig`ariw mumkinligi;
- b) Jan`aliqti qollaniwi mu`mkinligi;
- v) Orinbasar tovarlar ta`repien bolatug`in ba`seki;
- g) Sirt ma`mleketler o`nimleri menen bolatug`in ba`seki ha`m tag`i basqa.

Strategik analiz ka`rxanani ku`shli ha`m ku`shsiz ta`replerin, mu`mkin-shilik ha`m qa`wip - qa`terlerin aniqlawg`a bag`darlang`an. Operativ analizde bolsa ka`rxana xojaliq xizmetinin` na`tiyjeleri analizi beriledi. Onda ka`rxana xizmetinin` na`tiyjelerin analizi, islep shig`ariw qa`rejetlerinin` analizi, o`nim analizi toliq ko`rsetilip beriledi. Isbilermenlik xizmetinin` tiykarg`i ko`rsetkishlerinen biri islep shig`ariw qa`rejetleri esaplanadi. Isbilermenliktin` qa`rejetlerin belgilerge qaray, tu`rli bo`listiriw mu`mkin:

Birinshiden, isbilermenlik xizmeti qa`rejetler smeta boyinsha olardin` element-leri ha`m kal`kulyatsiya stat`yalarina qaray tu`rlerge bo`linedi.

Ekinshiden, ilajdin` qa`rejetleri islep shig`ariw ko`lemine baylanislilig`ina qaray sha`rtli, turaqli ha`m sha`rtli o`zgeriwshen` shig`inlarg`a bo`linedi. Isbilermenlik xizmetin ju`rgiziwden go`zlenetug`in tiykarg`i maqset payda aliw. Isbiler-

menler paydani ko`beytiwge umtiladi.

Sawda sho`lkemleri da`ramattin` tiykarg`i bo`limi tovarlardi satip aliwi ha`m satiw ortasindag`i ayirmashiliq esabinan ju`zege keledi.

Qaniygelik pitkeriw jumis materiallarin oqiwshilardin` u`yreniwi na`tiyjesinde oqiwshilar to`mendegi bilim, ta`jriybe ha`m ko`nlikpelerge iye boladi degen u`mittemiz:

- ba`sekinin` bazar ekonomikasinda tutqan ornin an`lap jetiw;
- ba`sekinin` tu`rlerin ajiratip ko`rsetiw;
- ba`seki ortalig`in ju`zege keltiretug`in sha`rt – sharayatlarin biliw;
- bazarlardi monopoliyalastiriw da`rejesine qa`ray tu`rlerge ajiratip aliw ha`m misallar keltirip biliw;
- monopoliyag`a qarsi gu`res quralların biliw;
- bazar ekonomikasinin` o`zine ta`n o`zgeshelikleri menen tanisiw ha`m olardin` a`hmiyetin an`lap jetiw;
- bazar ekonomikasinin` artiqmashiliqlari, kemshilikleri ha`m unamsiz ta`replerin talqilaw;
- aralas ekonomikanin` bazar ekonomikasina salistirg`anda artiqmashilik-larin bahalap biliw;
- O`zbekstannin` bazar ekonomikasina o`tiwinin` tiykarg`i bes printsipinin` ekonomikalıq ma`nısın tu`sinip jetiw;

Bazar ekonomikasinin` bir qatar kemshilikleri de bar. Bulardin` tiyqarg`ilari to`mendigilerden ibarat:

1. Qorshag`an - ortaliqti qorg`aw ekonomikalıq mexanizmi joq. Tekg`ana nizamlar tiykarında ka`rxanalardı ma`jbu`r qiliw mu`mkin.
2. Ilim - texnika jan`aliqlarin (jetiskenliklerin) islep shig`ariwda qollaniwda ko`bineshe, onin` aqibetleri esapqa alinbaydi. **Ma`selen:** 1948 jili Shvetsiyalıq ximik alim P. Myuller DDT ni oylap tapqani ushin Nobel` siylig`ına mu`nasip bolg`an edi. Biraq 1960 jilda oni insannin` na`silligine ziyani barlig`i aniqlandi. Sog`an qaramastan bul za`ha`r AQSh ta 1972 jilg`a shekem islep shig`arilg`an. Bizin` elimizde de ko`p jillardan berli sonday ximiyalıq da`riler islep shig`ip jerge salinbaqta.
3. Ja`ma`a`t paydalaniwi ushin za`ru`r binalardi (zdaniyalardi), a`njumanlardi rawajlaniwına imkan bermeydi. Ma`selen: jollar, ja`miyetlik transporti, sport, ta`lim, sawliqti saqlaw ha`m basqalar.
4. Miynet qiliwg`a, da`ramat aliwg`a kepillik bermaydi. Ha`r bir adam o`zi ushin o`zi qayg`iriwi kerek. P. Samuel`son pikirine ko`re bazar sitemasi ten`sizlikti qayta islep shig`aradi.
5. Pa`nde tiykarli, shuqirir analiz qiliwg`a imkan bermeydi.
6. Bazar sotsiallıq - za`ru`riy o`nim islep shig`ariwg`a emes, ba`lki puli barlardin` talapların qandiriwg`a ha`reket qiladi. Ekonomistler A. Blomkvist, P. Vonnakotlardin` pikirinshe **“bazar xojalıq xizmetinde qatnasiwshilarg`a ken` erkinlik beriwi menen bir qatarda ekonomikalıq ta`repten qorg`awsız adamlardin` ashliqtan erkin o`liwine imkaniyat beredi”**.
7. Ekonomikanin` bir tegis emes rawajlaniwına alip keledi.

Bul waziypalardi sheshiw ushin ma`mleket o`z moynına aliwi kerek.

Paydalaniwg`a usinis etiletug`ın a`debiyatlar:

1. Uzbekiston Respublikasi konstitutsiyasi. T. 1992 y.
2. Uzbekiston Respublikasining konuni. «Uzbekiston Respublikasida monopoliya faoliyatining cheklanish tugrisida». Uzbekiston Respublikasining yangi konunlari. T. 1995 y.
3. I.A. Karimov. Uzbekiston iktisodiy isloxlarni chukurlashtirish yulida. T. 1995 y. 183-184 betlar.
4. I.A. Karimov. Uzbekiston XX asrga intilmokda. T. 1999 y. 34 bet.
5. N. Beknazov, Yu. K. Yuldoshev Bozor iktisodiyoti nazariyasi. T. 1993 y. 30- 41 betlar.
6. Sh. Sh. Shodmonov Iktisodiyot nazariyasi T. 2002 y. 3-bob, 63-83 betlar.
7. Pindak R. Daniel` R. «Mikroekonomika» M. 1992. str 11-23.
8. Xamdamov K. Maxmadiyev U. «Mikroiktisod» T. 2000. 4-8 bet.
9. Runochnaya ekonomika, kol. avtorov, M. 1992. tom-1, chast 1, Str. 5-13
10. Ulmasov A. «Iktisodiyot asoslari» T. 1997. 7-47 bet.
11. Sarikov E., Xaydarov B. «Ekonomikaliq bilim tiykarlari». Ota mekteplerdin` 8-9 klasslari ushin sabaqliq ushin qabil etilgen. «O`bekstan milliy entsiklopediyasi» ma`mleketlik ilimiy baspasi. Tashkent, 2006 j.
12. Torebaev O., Habibullaeva J., Qarajanov B. «Ekonomikaliq bilim ha`m ekonomikaliq ta`liymatlar tiykarin oqitiw metodikasi pa`ninen talabalarg`a o`z betinshe jumislardi orinlaw ushin metodikaliq qollanba». No`kis. «NMPİ Kishi tipografiyasi» 2012 j. (Baspada).
13. Torebaev O. basqa avtorlar birgelikte «Ekonomikaliq teoriya» pa`ninen lektsiya kursi. No`kis. NMPİ, 2012 j.